

József Attila identitásai

VERES András

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete,
ny. tudományos tanácsadó, professor emeritus
ORCID 0000 0003 0892 3662

Identities of József Attila

Abstract | For a long time, as JÓZSEF Attila (1905–1937) was presented as having been born a proletarian and participating in the labour movement as a proletarian poet, his social affiliation, his lived and adopted identity, was too simplistically interpreted. The perception that he was a fully autonomous, ‘free-floating’ intellectual is also open to debate. The term ‘unmoored’ is not appropriate in describing his multi-directional engagement; in fact, he was diversely and variably engaged, a ‘multiply bound’ intellectual.

The paper will look at the poet’s various identities, from the problematic evolution of his attitude towards his own gender identity, through his membership with the popular-nationalist Bartha Miklós Society, then with the illegal Communist Party, and finally with the left-wing, ‘non-denominational’ circle of the magazine *Szép Szó* (Beautiful Word). His search for an ideological path continued from an orientation towards ideal anarchism and socialism, to his attempt to synthesise Marxism and psychoanalysis. His eventful career was a series of sudden turns, openings and closures, driven by an almost compulsive thirst for experience and experimentation. His unpredictable twists and turns confused those close to him.

He was born into a proletarian family, but achieved social mobility when his elder sister married a wealthy lawyer. He embarked on the road to the middle class, but this process stalled, partly because of his pursuit of the anti-bourgeois ideal of a non-conformist artistic identity. He went to high school in a small town, Makó, where his talent was recognised by the intellectual elite and where his poetic consciousness was formed, and became a lifelong identity.

He only wanted to be a poet, a poet of the 'nation' – which also meant for him a poet supported by the nation. It was also a self-exoneration because he was unable to conform to the established norms of bourgeois life.

From 1930 to 1933, he took on the role of proletarian poet as a member of the illegal Communist Party, but abandoned it in 1934. He embraced a Marxist conception of the proletariat, not in sociological terms, but ideologically, from a historical and philosophical point of view. He received psychoanalytic treatment for stomach problems, and the therapy confronted him with his childhood, reliving his family's misery through adult eyes. He no longer conceived of being a proletarian ideologically, but 'existentially'; the events and situations he recollected transformed the meaning of the word proletarian into a directly lived experience. His break with the Communist Party did not change his Marxist orientation, and it was then that he was set free of the rigid constraints of the movement and became a trained theoretician and autonomous interpreter. He hoped to recover the explanatory power of Marxist theory by adding Freudianism to it, which he regarded as a modern natural science. And he arrived at classical deep psychology by going through Freudo-Marxism. In an era of dictators and mass riots, the magazine he edited, *Szép Szó*, sought to speak out against national, racial and class exclusion. The poet's desperation, which led to his suicide, was due not only to his illness but also to his growing sense of alienation.

Keywords | identity problems, József Attila, freudo-marxism, materialism, psychoanalysis

* A tanulmány a kolozsvári József Attila-konferencián 2022. május 29-én elhangzott előadás bővített változata. Csak ekkor szembesültem azzal, hogy előadásom címét Garai László „elírta” előlem. De – mint erről még szó lesz – Garai számára mást jelent ez, mint számomra. Tanulmányomat összegezésnek szánom, ezért néhány korábban írt írásom megállapításait is felhasználtam, illetve átvettem.

József Attila társadalmi hovatartozását, megélt és vállalt identitását hosszú időn át magától értetődőnek tekintették, és beérték azzal, hogy *proletárnak* született, a munkásmozgalomban *proletárköltőként* vett részt. Nem valószínű, hogy legtöbb kortársa egyetértett volna ezzel, a *Szép Szó* köre bizonyosan nem. De szociáldemokrata körökben, 1945 után pedig kommunista kultúrpolitikusok is csak ezt tartották fontosnak kiemelni. A rendszerváltás után mintha átestek volna a ló túlsó oldalára, igyekeztek elhallgatni vagy legalább kicsinyíteni kommunista múltját, a konzervatív táborban azzal mentegették, hogy árvasága, magánya és szociális elesettsége különféle apapótlékok, lelki és eszmei támaszok keresésére kárhóztatta őt, így bocsánatos megtévedése, hogy csatlakozott – persze csak átmenetileg – a munkásmozgalomhoz.

Tudomásom szerint elsőként Garai László próbált meg tudományos igénnyel szembenézni a költő szociális identitásának korántsem egyszerű problémájával. 1993-ban egész könyvet szentelt, pontosabban könyvének felét áldozta e kérdésnek.¹ Szerinte József Attila „társadalmi életrajzában szinte nem is volt olyan tényező, mely egyértelműen jelölt volna ki számára helyet egy társadalmi univerzumban.”² Csupán a születésekor volt proletár a szó szociológiai értelmében,³ felnőttként viszont átértelmezte a maga szája íze szerint proletár identitását.⁴

Viselkedése igencsak különös volt, mert *nem termelt proletár módjára, miközben proletár módjára fogyasztott.*⁵ Más szóval, inkább vállalta azt, hogy szükségét szenvedjen és nyomorogjon, mintsem hogy munkaerejét áruba bocsássa, termelőmunkát végezzen, és betagozódjon a kapitalista termelésbe.⁶

A proletárköltő fogalmát Garai eleve *önellentmondásnak* tartja, mert a proletár alkotó energiáját a tőke működteti, míg a költőét saját fantáziája és egyéb individuális késztetései.⁷ József Attila úgy próbálta feldolgozni ezt az ellentmondást, hogy elismer-

1 GARAI László, „...Elvegyültem és kiváltam”: Társadalomlélektani esszé az identitásról (Budapest: T-Twins, 1993).

2 Uo., 115. (Az eredetiben kurziválva.)

3 Könyvének átdolgozott változatában Garai különbséget tesz e tekintetben József Attila szülei, a proletár apa és a (marxi meghatározás értelmében) nem proletár anya között. – Vö. GARAI László, *József Attila identitásai: Alkotáspszichológiai esettanulmány* (Budapest: Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005), 82.

4 „József Attila megválasztja, hogy proletár.” GARAI, „...Elvegyültem és kiváltam”..., 117. (Az eredetiben kurziválva.) Garai helyesen mutat rá, hogy a korán árvaságra jutott József Attila utólag alkotta meg költőileg a szüleit is. Uo., 116.

5 Uo., 125.

6 Uo., 122.

7 Uo., 128. Az újabb könyvváltozatban Garai a következőképpen látja József Attila választását a proletariátus mellett: „magyarnak lenni merőben más tulajdonságokat jelent, mint proletárnak lenni. Kiderül azonban, hogy József Attila számára nem ezek vagy azok a tulajdonságok voltak fontosak, hanem egy viszony: akár a magyarságban, akár a proletárságban – mindegy, melyikben! – *elvegyülve kiválni* emberség tekintetében. A proletárság végül azért bizonyult jobb anyagnak ahhoz, hogy [...] ezt a formát hordozza, mert lehetővé tette, hogy újra meg újra felmutassa ezt: a kommunisták közé azért lép, hogy

te a művészi termék áru jellegét, de a művész munkáját a kapitalizmus előtti önálló kézműveshez, illetve mesteremberhez hasonlította.⁸ *A város peremén* című költeményében nem véletlenül különbözteti meg magát költőként a proletariátustól, holott annak ügyét elhivatottan képviseli.

Garai kiindulópontja, hogy a szociális identitás nem tulajdonság, hanem *viszony*, következésképpen interperszonális mezőben, változó körülményektől függően működik. Könyvét átdolgozta, és 2005-ben megváltozott címmel jelentette meg.⁹ Ebben részletesebben kidolgozta kiinduló tézisét, és az első rész példáit nemcsak Rajk László „abszurd drámájának” bemutatásával bővítette, hanem az ennek alapjául szolgáló „bolsevik” típusú (magát eleve többséginek nyilvánító) csoportképződés paradox elvének aprólékos elemzésével.¹⁰

A bolsevik párt az „egység” kisajátításával nemcsak a pártonkívülieket deklarálta megosztottnak, aláásva ezzel társadalmi identitásukat, hanem a saját soraiban is biztosította a vezetés számára a hatalom és az egység védelmének monopóliumát. Ez magyarázza azt a csapdahelyzetet, hogy a párt belső köréből kizártak szinte sohasem lázadtak a kizárás ellen, mert ez azonnal azt tanúsította volna, hogy a (hamis) vád (mégis) igaz, hiszen az egység megbontása mellett vannak.¹¹ A koncepciók perek vádlottjai *pártszerűen* vallották magukat *pártellenesnek*, „a párt nevében megfogalmazott gyanú maga magát logikailag érvényes módon igazolta”.¹²

Amikor József Attila *az illegális kommunista párt tagja* lett, Garai szerint *ez vált én-azonosságának központi elemévé*.¹³ Csakhogy kreativitása és borotvaéles logikája szükségképpen konfrontációkhoz vezetett, a párt tévedhetetlenségét azonban tilos volt kétségbe vonni. A költő által megfogalmazott kritikát nem is tűrték el, rásütötték a bélyeget, hogy „nem igazi kommunista”,¹⁴ és ennek súlya volt a legnagyobb a ráfogott stigmák közül.¹⁵ Kiebrudalását a mozgalmából Garai a bolsevik pártfegyelem csapdahelyzetének paradoxonával világítja meg: ha a költő kommunistához méltóan akart

módja legyen e radikális munkáspártban *elvegyülve kiválni* proletárság dolgában.” – GARAI, *József Attila identitásai...*, 16.

8 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 127.

9 GARAI, *József Attila identitásai...* Egy fejezetét KÖCSKI Margit írta (*Ugyanazt másképpen – mást ugyanúgy*). A József Attiláról szóló rész címe is megváltozott (előbb *József Attila paradoxonjai*, utóbb „*Alkosd meg végzeted*”: *Alkotáspszichológiai esettanulmány József Attiláról*). Nem hagyhatom említetlen, hogy ez a kiadás botrányosan kivitelezett, alig olvasható tipográfiával készült.

10 A könyv címváltozása feltehetően a József Attiláról szóló rész megváltozott pozíciójának köszönhető. Míg a korábbi változatban a legalaposabban kidolgozott példaként szerepel az első részben tárgyalt elméleti megfontolások igazolására, addig az újabb változatban az első rész inkább csak előkészíti, bevezeti a József Attila-problematika bemutatását.

11 GARAI, *József Attila identitásai...*, 58–63.

12 Uo., 65. Az eredetiben kurziválva.

13 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 131. Az újabb változatban Garai egyenesen azt állítja, hogy az 1929 második felétől 1932 szeptemberéig tartó időszakban, amikor „a kommunista párt volt az a kerete, amelynek hátterén identitása kiválhatott”, verseinek tanúsága szerint *az önmagával való harmónia* kivételes korszaka. – GARAI, *József Attila identitásai...*, 16.

14 GARAI, „...*Elvegyültem és kiváltam*”..., 138.

15 Uo., 115.

gondolkodni, akkor neki magának kellett belátnia, hogy kommunistához méltatlanul gondolkodik.¹⁶

Jóllehet József Attila is eltávolodott a párttól, kizárásával nem csupán kapcsolatainak egyikét veszítette el, hanem a társadalomban való eligazodásának iránytűjét is.¹⁷ Ezért Garai *folymatos identitásválságot*, regressziót állapít meg 1934-től, illetve 1935-től, amit oldás helyett inkább fölerősített a pszichoanalitikus kezelés.

Könyvének újabb változata megismétli ezt a fejlődésrajzot. Minthogy kizárólag a költő által választott kommunista, illetve az ugyancsak általa megalkotott proletár identitását emeli középpontba, az új cím többes száma (*József Attila identitásai*) nem igazán érthető, vagy legalábbis nincs kellőképpen kifejtve. Eltérésként, előzményként egyedül a költő magyarság-tudatára tér ki; a gyermek József Attila identitásképző élet-körülményeit megemlíti ugyan, de nem elemzi; a kommunista korszakot követő regresszív folyamatot részletesen tárgyalja, a költő újabb azonosulási kísérleteit azonban figyelmen kívül hagyja.

Farkas János László merőben másként fogta fel a költő társadalmi identitását. Ahogy Garai, ő is tagja volt a József Attila Társaságnak, és az egyik ülésünkön éles vita alakult ki kettejük között. Farkas is elvetette a proletár- és a proletárköltő-címkeket, de – úgy emlékszem – szerint József Attila (felnőtt korától) ízig-vérig értelmiségi volt, méghozzá *független, teljes mértékben autonóm, „szabadon lebegő” értelmiségi*, a kifejezés Mannheim Károlytól származó értelmében. Míg Garai a kommunista időszak felől közelített a problémához, Farkas a költő egész pályáját kívánta jellemezni ezzel a terminussal.

Farkas János László egyetlen alkalommal, *A szellem berendezése* című írásában (1993) vetette fel (részben Móricz Zsigmondnak a József Attilát proletárként jellemző vélekedésével vitázva), hogy a költő nem proletár volt, hanem

megveszekedett értelmiségi. Valamennyi képessége erre predesztinálta. [...] Proletárköltő sem volt, ő nem tartotta magát annak. *Der freischwebende Intellektuelle* – talán leginkább ez volt, ha helyzetét szociológiai kategóriával akarjuk jellemezni: szabadon lebegő értelmiségi.¹⁸

Minthogy Farkas itt sem fejtette ki részletesen véleményét, nem tehetek mást, mint hogy megpróbálom rekonstruálni, részben az emlékezetem, részben a szóba jövő referenciaszövegek alapján.

16 Uo., 139. Ehhez jóval árnyaltabb háttérrel ad az újabb könyvváltozat.

17 Uo., 160.

18 Lásd FARKAS János László, „A szellem berendezése: Hozzászólás a József Attila-komplexumhoz [1993]”, in FARKAS János László, *Meglett ember: Válogatott tanulmányok*, vál. és szerk. VERES András, Opus: Irodalomelméleti tanulmányok 19, 17–62 (Budapest: Balassi Kiadó, 2020), 60. Farkas János László tanulmányt szentelt József Attila és Mannheim Károly kapcsolatának is: FARKAS János László, „Társadalmi felekezet: József Attila és Mannheim Károly [2000]”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 98–125. De ebben Mannheimnek a Vágó Mártával tervezett házasság meghiúsításában játszott szerepével és annak következményeivel foglalkozott.

Mannheim Károly először a konzervativizmusról írott könyvében élt a fogalommal, amikor a romantikus politikai gondolkodókat mutatja be:

E szabadon lebegő értelmiségiek tipikusan az igazolásnak azok a gondolkodói, olyan „ideológusok”, akik értenek ahhoz, hogy mindent megalapozzanak, és megfelelő háttérrel lássanak el minden olyan politikai akarást, amelynek szolgálatába szegődtek. Saját helyzetükből nem következik semmiféle kötöttség. Rendkívül fejlett érzékenységgel rendelkeznek azonban az élettérben jelenlévő kollektív akarások iránt, és rendelkeznek azzal a képességgel is, hogy felkutassák őket és beleéljék magukat. Önmaguktól nem tudnak semmit. Mihelyt azonban valami idegent felfognak, és azzal azonosulnak, azt *jobban* tudják, és valóban jobban tudják, mint azok, akiknek a helyzet, a létszerű súlypont avat sorsává egy akarást.¹⁹

Bár e megfogalmazásnak ironikus felhangja van, sőt az elvtelenség gyanúja is fölmerül benne, első pillantásra mégis kísértetiesen találónak tűnik József Attila *fordulatokban túlságosan gazdag* életútjára. Még az a meghökkentő megállapítás is mely szerint „önmaguktól nem tudnak semmit”, valamennyire érvényesnek mondható, tekintve, hogy a költő készen kapott világnézeti és politikai irányzatokhoz csatlakozott, és viszonylag rövid idő elteltével már ezek szószólójaként lépett fel. Az eszmék piacán jól tájékozódott, szeretett tanulni, és fölöttébb gyorsan tanult.

Ha a kötetlenségen a mélyebb társadalmi beágyazottság hiányát kell érteni, akár kötetlennek is nevezhető, jóllehet a kötöttség mindig kétirányú, és a különféle ideológiák, „társadalmi felekezetek”²⁰ olyan erősen hatottak rá, hogy egy ideig teljesen azonosult velük. Ami pedig a hatás mélységét illeti, éppen az vezetett ismétlődő kiábrándulásaihoz, hogy hamar átlátta és tudatosította az (éppen) elfogadott eszme vagy közösség korlátait, önellentmondásait. Rendkívül kritikus elme volt, aki sokféle tájékozódása révén idővel valóban autonóm személyiséggé vált. (Az „elvtelenség” problémájára később visszatérek.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Mannheim az *Ideológia és utópia* című könyvében már minden iróniától mentes, leíró kategóriaként használta a „szabadon lebegő értelmiség” (voltaképpen Alfred Webertől átvett) fogalmát. Már az is a terminus jelentésének bizonytalanságára utal, hogy különbözőképpen – hol a „viszonylag”, hol pedig a

19 MANNHEIM Károly, *A konzervativizmus: Tanulmány a tudás szociológiájáról*, ford. Kiss Endre (Budapest: Cserépfalvi, 1994), 102.

20 A „társadalmi felekezet” kifejezés József Attilától ered, aki szakításuk után élt ezzel egy Vágó Mártának írt levelében: „Hogy pedig nem tartozol semmiféle társadalmi osztályba? Én társadalmi felekezetet mondtam, ami olyan embercsoportot jelent, amely a világgal, valósággal, társadalommal, szellemiségekkel és egyebekkel szemben való hitében és hitetlenségében egyívású. De ha már osztályt említettél, úgy osztályhoz is tartozol, mert amint tudod, az ember osztályhelyzetét társadalmi-gazdasági helyzete szabja meg. Hogy pedig melyik társadalmi felekezethez tartozol? Ahhoz, amely ellenem irányuló hadjáratként oly sikeresen hatott rád.” Lásd „József Attila – Vágó Mártának (Budapest, 1928. december 15.)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése*, kiad. STOLL Béla (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 342. A kifejezésre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet: FARKAS, „Társadalmi felekezet...”, 104.

„bizonyos fokig” – megszorítással élt. Úgy vélekedett, hogy az egyre inkább osztályokra hasadó világban létrejött egy olyan réteg, amelyiket az osztályokból kiinduló szociológia csak nehezen vagy egyáltalán nem tud megragadni, holott sajátos társadalmi helyzete alapján igen jól jellemezhető. Szerinte az értelmiséget a közös *műveltségben* való részesedése olyan mértékben összefűzi, hogy (egyre inkább) háttérbe szorulnak a születés szerinti, rendi, foglalkozás- és vagyonbeli különbségek. (De hozzáteszi, hogy az egyes ember rendi vagy osztályjellegű kötelekei sohasem szűnnek meg teljesen.²¹)

A nagy népszerűsége szert tett fogalom tisztázatlanságát tovább növeli, hogy Mannheim hol az egész értelmiséget érti rajta, hol pedig csak egy szűk részét, mint-hogy az értelmiség számosabb része nem „szabad”, hanem járadékos vagy hivatalnok.²² Úgy vélem, a sokféle való elköteleződésre nem a „követlenség” a legszerencsésebb szó. Maga József Attila valójában sokszorosan és változóan elkötelezett, ha tetszik, „több-szörösen kötődő” értelmiségi volt.

Tverdota György is mintha hajlana a mannheimi kategória elfogadására, legalábbis a Farkas János László könyvéhez írt utószavában így fogalmazott:

Ismeretes, hogy [Vágó] Mártának a költőtől való eltávolításában a Vágó család rokona és jóbarátja, Mannheim Károly vállalt szerepet. A költő védekezése és ellentámadása a szerelmi játszmában ezért a nemzetközi híru szociológussal folytatott viadalt is magába foglalta. Így került összefüggésbe a szocialista költészeti klasszikusa, *aki a szabadon lebegő értelmiségi egyik mintapéldánya volt*, és a modern polgári szociológia nagy alakja anélkül, hogy egymás útjának egyszeri kereszteződésén túl működésük közös tartományban helyezkedett volna el.²³

Monográfiája megjelent kötetében²⁴ viszont részletesen bemutatja és dokumentálja a gyermek és ifjú József Attila szociális helyzetével összefüggő identitásának *flyamatos átalakulását*: proletár származását, majd a kispolgári létbe való felemelkedését, illetve a polgári életvitellel dacoló művész mintájának követését.

Ha jól értem, leginkább az okoz fejfájást az értelmezőknek, hogy József Attilát *sehová sem lehet egyértelműen besorolni*. De miért kellene? Végül is a modern korban eleve *nem egyetlen identitásuk van az embereknek, hanem többféle*. Egyes számban a terminus legfeljebb *gyűjtőnévként* használható.

21 Vö. MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, ford. MEZEI I. György (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1996), 179–182.

22 Uo., 180.

23 TVERDOTA György, „Farkas János László József Attila-tanulmányai”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 428. (Kiemelés tőlem – V. A.)

24 TVERDOTA György, *Gondoljátok meg, proletárok I.: Az ifjú József Attila*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021).

Az identitás, vagyis *valamilyen közösséghez tartozni, vele azonosságot vállalni* persze éppúgy a szocializáció része, mint a személyazonosság.²⁵ De a születéskor készen kapott társadalmi pozíció idővel megváltoztatható. Dönthetünk úgy, hogy elhagyjuk eredeti közösségünket és újat választunk, illetve hogy egyszerre, egymás mellett leszünk tagjai különféle szociokulturális csoportoknak, kollektíváknak.²⁶

Természetesen többféle értelmezés lehetséges. Különbséget tehetünk a velünk született, készen kapott, akaratunktól független és az általunk tudatosan kialakított-vállalt identitás között, mint ahogy az időleges és az életre szóló elköteleződés, a kevésbé jelentős szerepeket kínáló csoportkötélék és a meghatározó jelentőségű társadalmi alakulathoz tartozás között is.

Ezért arra vállalkozom, hogy *komponenseire bontsam és dinamikájában mutassam be* József Attila meglehetősen összetett identitásának alakulását, pontosabban az ő *folyamatos identitáskeresését*.

Az egyes komponensek számos tekintetben különböznek egymástól, eltérő vonásaikra és fontosságukra igyekszem a figyelmet felhívni. Valamennyit röviden, csaknem jelzésszerűen fogom bemutatni. Az átláthatóság kedvéért mindegyik mellé képletesen egy-egy *zászlót* tűzök. Az is magától értetődik, hogy a pálya megrajzolása során hivatkozni fogok közismert életrajzi adatokra is.

Néhány megszorítást is be kell jelentenem. Nem fogom önálló identitásként értelmezni József Attila különböző, olykor gyorsan változó költői szerepeit. Mint amikor Kassák Lajos hagyománytagadó és különféle kollektivitásokkal viaskodó szabad verseit követte, vagy amikor Illyés Gyula sikerét megirigyelve a parasztság nevében próbált megszólalni, amiről szerencsére hamar lett. (Más kérdés, hogy *a szereppel való tartós azonosulás identitássá válhat*.)

Szólnom kell egy feltűnő hiányról is. Bár vállalta (apja után) a görögkeleti felekezethez való tartozását, és többször írt róla, nem volt hívő ember, *hiányzott a vallási identitása*. A *Szabad-ötletek jegyzékében* (1936) olvasható sérelmei között szerepel ugyan, hogy „nem volt görögkeleti hittan”²⁷ – vagyis az iskolában, ahová a korabeli kategóriák szerint katolikus és „másvallású” gyerekek jártak, ő az utóbbin belül is más vallásúnak számított, és nem járhatott külön hittanra, mint a református, evangélikus és zsi-

25 Az identitást *szociológiai* szempontból (a referenciaközösség felől) értelmezem. A szociálpszichológia az egyéni identitásból indul ki, minthogy azonban azt a külső elvárásoknak való megfeleléstől teszi függővé, fogalomhasználata nem mond ellent az általam követett meghatározásnak. Georg Simmel megfogalmazása szerint a személyiség azáltal nyeri el sajátyszerűségét, hogy benne a szociális körök egyedi módon találkoznak.

26 A modern polgári fejlődésnek nemcsak a választás egyre bővülő lehetősége és az autonómia fokozatos kialakulása-bővülése köszönhető, hanem a közvetlen környezettől elszakadó, a közös nyelven és kultúrán alapuló, de végső soron *eszmileg megkonstruált* és az ideológia, valamint a tömegpropaganda által szuggerált *politikai nemzetfogalom* megszületése is. Az áruterelés felgyorsulása és kiterjedése magával hozta az eltérő érdekű *termelőágazatok* (cégek) kollektívaként való viselkedését és a *kulturális fogyasztási szokások* hasonlósága alapján létrejövő csoportkohéziót is.

27 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben”, kiad. STOLL Béla, in „*Miért fáj ma is?*”: Az ismeretlen József Attila, szerk. HORVÁTH Iván és TVERDOTA György, 417–477 (Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992), 429 (39: 3. sor).

dó gyerekek.²⁸ Csakhogy később egyáltalán nem törekedett arra, hogy ebbéli hiányait pótolni próbálja.

Számos istenes verset írt, amelyekben hol tagadja, hol pedig hiányolja Isten jelenlétét, illetve beavatkozását, de ezek hangsúlyozottan személyes élményt rögzítenek, anélkül, hogy bármiféle vallási közösséghez tartozást jeleznének.²⁹ Jelképesnek és jellemzőnek tartom, hogy a maga hitét-hitetlenségét rögzítő *Lázadó Krisztus* című verse (1923) miatt még perbe is fogták, és csak nagy nehezen ejtették el az istengyalázás vádját.

Zászlófelvonás

Az első két zászló a születésével készen kapott helyzetet regisztrálja, azt, hogy *fiúgyermekként* született és *magyar* nemzetiségűként látta meg a napvilágot. Kezdetben egyik sem több anyakönyvi adathoz, és csak jóval később válnak öntudatosan vállalt identitássá.

A nemi szerep jelentőségével viszonylag korán szembesülhetett. Családjában ő volt az egyetlen fiú, aki – miután apjuk 1908 nyarán elhagyta őket – hároméves korában félárva lett, és csupa nő vette körül. (Ezt csak átmenetileg szakította meg, amikor nevelőszülőkhöz adták.)

Magától értetődik, hogy szexuális vágyai és élményei meghatározó szerepet kaptak kamaszkori verseiben, és az 1920-as évek derekán-végén szerelmi lírája az egyik fő vonulatát alkotja költészetének. Már kevésbé nyilvánvaló, hogy miért érdeklődött olyan kitüntetett módon az 1930-as években is a nemiség kérdése iránt, és nem csak a pszichoanalitikus szövegeiben. Az eleve provokáló szándékkal megírt *Egyéniség és valóság* című cikkében (1932) nem véletlenül képviselt freudomarxista álláspontot, amely a *fel-nőtt* neurotikusból és annak *orgazmus-deficitjéből* indul ki, és a kapitalista rendben látja minden baj okozóját.³⁰ Az sem lehet véletlen, hogy előszeretettel hivatkozott Marx (és Engels) ifjúkori, a termelésben a nemiség szerepét is hangsúlyozó szövegeire.³¹

József Attila szemében a *testiség* elsőrendű probléma volt (már csak a saját – terápiakusan kezeltetett – gyomor- és szexuális zavarai miatt is), egyfajta „biológiai materializmus” jellemezte őt. Kései nagy tanulmányában (*Hegel – Marx – Freud*, 1937), pontosabban annak egyik korábbi fogalmazványában még Marxnak is szemére veti, hogy csupán

28 Vö. GARAI, „...Elvegyültem és kiváltam”..., 115.

29 Két jellemző példa, az egyik egy korai, a másik egy kései verséből: „Nekem mindegy, van isten, vagy nincsen / S bizonyisten hinnék benne, / De még annyi szabad időm sincsen.” (*Nekem mindegy*, 1924), illetve „Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem. [...] Ugy segített, hogy nem segíthetett. / Lehetett láng, de nem lehetett hamva. / Ahány igazság, annyi szeretet. / Ugy van velem, hogy itt hagyott magamra.” ([*Az Isten itt állt a hátam mögött...*], 1937).

30 Vö. JÓZSEF Attila, „Egyéniség és valóság”, in JÓZSEF Attila, *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. TVERDOTA György és VERES András, kiad. SÁRKÖZI Éva, 2 kötet. (Budapest: József Attila Társaság–L'Harmattan, 2018), 1:539–544. A továbbiakban: JAÖTC 2018.

31 Kivált a *Hegel – Marx – Freud* című, töredékben maradt tanulmányában (1937). Vö. JAÖTC 2018, 2:1228–1233.

azt hangsúlyozza: az ember társadalmi lény, de azt nem veszi figyelembe, hogy *természeti lény* is.³²

Ami József Attila magyarságtudatát illeti, nemcsak korai versei között, hanem egész költészetében meglepően kevés az ilyen témájú vers. Korai, irredenta verse, a *Nem! Nem! Soha!* (1922), melyet politikai megfontolásból hosszú időn át kihagytak a József Attila-kiadások, a rendszerváltás után viszont jelentős versnek kiáltottak ki, tulajdonképpen akkori mesterének, Juhász Gyulának irredenta verseit utánozza.³³ Meglehetősen erőtlen és erőltetett, úgy hat, mintha feladatot próbálna teljesíteni, ahogy a magyarság szomorú sorsát panaszoló többi verse is, legalábbis ebben az időszakban (*Bús magyar éneke, Szerelmes keserű hazafiság*, 1922, *Magyarok*, 1924). Csak az 1923-ban írt *Magyarok* emelkedik ki közülük a számonkérés radikális gesztusával és hangvételével.³⁴

A tudatosan vállalt nemzeti identitás csak az 1920–1930-as évek fordulóján, a Bartha Miklós Társasághoz kapcsolódó időszakban alakult ki benne – legalábbis ez dokumentálható az írásai és versei alapján. (A maga helyén fogom részletesebben bemutatni.) Nemzetfelfogása korántsem nevezhető szokványosnak, mivel a *nemzetet a nyelv és a költészet által teremtett alkotásként gondolta el*. Az Adyról és kultuszáról 1929-ben kirobbant vita során így formulázta álláspontját: „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”.³⁵ Magyarság-tudatában külön hely illeti meg a népköltészetet, amelynek ősi, nemzetet megtartó erőt tulajdonított.³⁶

32 Lásd *uo.*, 1267. József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít annak, hogy az emberi történelmet önteremtésként értelmező Marx az önteremtés fogalmába a *nemi* tevékenységet is beleérti. Ugyanakkor kritizálja azért, mert egyoldalúnak találja, hogy a férfi és nő viszonyát csupán „termelésnek” tekinti. *Uo.*, 1230–1233.

33 E versét József Attila sem tartotta sokra, hiszen nem vette fel *Szépség koldusa* című kötetébe.

34 „Minek magunkat lassan ölni? / Nem jobb egyszerre megdöglölni? / Mint rokkant lábbal tántorogva, / Vizes, vak szemmel csillagokba, / Rossz, messzi csillagokba nézni / S régi dicsőséget idézni [...] Mit nyöszörögsz? nem akarsz halni? / Hisz életünk úgyis csak talmi...”

35 JÓZSEF Attila, „Ady-vízió”, in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930: Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván et al. (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 170. A továbbiakban: JAÖTC 1995. Talán érdemes megjegyezni, hogy az Ady-revizíós vitát kirobbantó Kosztolányi Dezső is – akinek a nyelvről való felfogása közel állt József Attiláéhoz – egy alkalommal (a nyelvtisztítást kritizáló Schöpplin Aladárral vitázva) megvédte a „nyelvi sovinizmust”: „... van-e a földteke kerektségén nyelv, mely nem ízig-vérig az? Van-e nyelv, mely, mint élő, élni hivatott, egészséges szervezet nem ragaszkodik körömszakadtáig egyéniségéhez, szabályzataihoz és szeszélyeihez? [...] Eddig még a legmagasztosabb nemzetközi elveket is csak nemzeti nyelven hirdették. A nyelv az egyetlen ősi, őszinte, érdektelen *soviniszta*. Nem is lehet más. Lényege az, hogy *soviniszta* legyen, vagyis kizárólagosságra törő, önmagával szemben elfogult és önimádó. Nyelvi sovinizmus tehát annyira van, hogy szinte már nincs is.” KOSZTOLÁNYI Dezső, „Bábel tornya: Nemzeti és nemzetközi nyelv”, in KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, vál. és kiad. RÉZ Pál, 172–178 (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 176.

36 Ugyanakkor nem gondolom, hogy *A Dunánál* ismert sorai („Anyám kún volt, az apám félig székely, / félig román, vagy tán egészen az.”) a költő nemzeti identitásának problematikus eredetét példázza, ahogy Garai László véli – GARAI, *József Attila identitásai...*, 27. Ebben a versében ugyanis célzatosan a nemzeti elzárkózás ellen lép fel, érvként vetve be a népek-nemzetsegek keveredését.

A *harmadik zászlóval* is készen kapott társadalmi helyzetet jelölők: azt, hogy *proletár* családba született bele. Édesanyja, aki három gyermekével magára maradt, a legnagyobb nehézségek között nevelte fel őket. A két kisebbet átmenetileg kénytelen volt nevelőszülőkhöz adni, egy öcsödi parasztgazda családjához. Ennek a falusi közjátéknak bizarr eleme, hogy a szokatlanul hangzó Attila név helyett Pistának szólították őt – ezt utóbb úgy fogta fel, hogy kétségbe vonták személyazonosságát. A sérelem emléke élete végéig elkísérte.³⁷

A Ferencvárosba visszakerülve eleinte rendezetlenül jár iskolába, és természetesen veszi, hogy alkalmi gyermekmunkával keressen pénzt (a pénzszerzésbe a lopás is belefért). Tverdota György könyve részletesen bemutatja, hogy a gyermek- és kamaszkori szocializációját miként formálta a „szegénység kultúrája”. Bár az öcsödi paraszti környezet nyelvhasználata is befolyást gyakorolt József Attilára, az alapréteget a családban sajátította el, és – mint azt leginkább a költő pszichoanalitikus vallomásai tanúsítják – mindenekelőtt az utcagyerekek nyelve ragadt rá, amit nyilván pallérozni próbáltak otthon.³⁸

Betegeskedő édesanyjuk családfői szerepét fokozatosan átveszi Jolán, az idősebb nővér. Egyik összeveszésük után Attila öngyilkosságot kísérel meg, ez az első ilyen próbálkozása. 1917 őszén a Mama ismét munkaképtelenné válik, és a két fiatalabb testvért menhelyen helyezik el, ezúttal Monoron, ahonnan Attila 1918 elején megszökik. Távol van, amikor édesanyjuk meghal. Ezt a *Kései sirató* című versében (1936) utóbb jóvátehetetlen sérelemként panaszolja fel.

A *negyedik zászlóval* – az eddigiektől eltérően – *dinamikus* viszonyt jelölök, fordulatot a családtörténet alakulásában: *a szegénységből való kiemelkedést, a kispolgári életnívóra kerülést* – de némiképp bizonytalanul, mivel József Attila társadalmi felemelkedése *részleges* maradt, nem rögzült teljes értékű új identitásként.

Tulajdonképpen több fázisban bekövetkező folyamatról van szó. Talán anyjuk könyvszeretete és a családnak a feltörekvés iránti korai vágya motiválta a testvéreket abban, hogy polgári iskolában folytassák tanulmányaikat. A nagyobbik nővér, Jolán szépsége révén előnyös partikat csinált, előbb Pásztai Elemérhez ment hozzá, majd Makai Ödönhöz, egy jómódú ügyvédhez, aki első pillanattól fogva támogatta a családot, a Mama halála után pedig Jolánnal együtt gyámja lett Attilának és Etusnak.

Nem akármilyen szerencsés fordulat ez a költő életében, minthogy Makai révén a társadalmi létra magasabb fokára emelkedett, kedvezőbb anyagi körülmények közé került. De szinte azonnal sérelem éri új társadalmi státuszát, minthogy az ügyvéd házában a rokonok előtt *eltitkolják*, hogy valójában testvére a ház úrnőjének. Amikor a makói gimnázium internátusába kerül, Jolán ráparancsol, hogy *ne beszéljen* gyermekkoráról, aminek ő engedelmeskedik. Tulajdonképpen *elvetetik vele korábbi identitását*, és abba az irányba terelik, hogy újat próbáljon felépíteni.

37 Lásd JÓZSEF Attila, „Curriculum vitae (1937): József Attila emlékének” in *A Szép Szó 1936–1939*, vál. és szerk. BOZÓKI András, tan. AGÁRDI Péter (Budapest: Kossuth Kiadó–Magvető, 1987), 419.

38 Vö. TVERDOTA, *Gondolatok meg, proletárok...*, 142–143.

Makai biztosítja számára a rendszeres iskolai tanulmányokat, mindaddig, amíg József Attila saját elhatározásából ott nem hagyja a gimnáziumot. Nem túlzás úgy fogalmazni, hogy gyámja pártfogásának köszönhetően a *polgárosulás* útjára lép, de a folyamat *elakad* – részben a Makai személyisége és nyárspolgárinak vélt értékrendje iránt érzett ellenszenve miatt.

1920 végétől 1923 nyaráig Makón folytatja gimnáziumi tanulmányait. Az *ötödik és hatodik zászló* ehhez a kisvároshoz kapcsolódik. Egyrészt fontos csoportkötelékre tesz szert, a helyi értelmiségi elit befogadja a tehetséges diákot, tagja lesz a közösségnek, amely teljes szívvel támogatja. Másrészt – tőlük is ösztönözve – kialakul és megszilárdul költői öntudata, aminek legfőbb motorja, hogy ez által tud kiemelkedni társai közül. 1921-től folyamatosan ír verseket, egyre nagyobb eltökéltséggel és sikerrel.

Tantárgyi eredményei hullámzóak, nagyfokú kiegyensúlyozatlanságról árulkodnak, több ízben kísérel meg öngyilkosságot. (Az egyik esetben ezt Makai és Jolán házasságának átmeneti felbomlása váltja ki belőle.) Makói tanárai közül többen is felfigyelnek tehetségére, és pártfogásukba veszik. Tanáraihoz jobban kötődik, mint diáktársaihoz.

Újabb szerencsés véletlen, hogy egy olyan polgárosodó *kisvárosba* került, ahol a kultúraszomjas helyi értelmiségiek jobban odafigyelnek egy ifjú költőpalántára. 1922 tavaszán bemutatják a Szegedről Makóra látogató Juhász Gyulának. József Attila korai pályaszakaszában ő lesz legfőbb mentora, első verseskötetéhez, a *Szépség koldusához* (1922) is Juhász írja az előszót, melyben az ifjú szerzőt „Isten kegyelméből való költő”-ként ajánlja az olvasók figyelmébe. Amikor a kötet megjelenik, József Attila mindössze tizenhét éves.

1923 elején részt vesz a szegedi fiatalok folyóirat-vállalkozásában. A *Nyugat* 1923. április 16-ai száma közli három versét. 1923 októberétől a rövid életű *Kékmadár* című lap közgazdasági rovatát vezeti, itt jelenik meg a *Lázadó Krisztus* című verse, amiért perbe fogják, és csak 1925 elején ejtik el a vádat. 1924 végén már a második verseskötete jelenik meg, a *Nem én kiáltok*.

A makói értelmiséghez fűződő kapcsolata idővel meglazult (jóllehet később is vissza-visszatért a városba). Egészen más a helyzet a költői hivatásra ébredésével. Folyamatos kihívásként élte meg a századelő költészetének eredményeit, és mindenekelőtt ezeket próbálta „felülmúlni” különleges empátiájával és nyelvi leleményességével.³⁹ Egy *virtuálisan létező közösséghez, a magyar íróársadalomhoz akart tartozni*. Tulajdonképpen ez az első maga választotta identitása.

Pályakezdésének különös sajátossága, hogy sokáig nem hagy fel az elődeit – és a kortársait is – áthasonító kísérleteivel, jóllehet már korán megszólal saját, eredeti

39 Rendkívüli memóriával és imitáló képességgel rendelkezett. Nemcsak saját verseit írta át szívesen, hanem a kortársaiét is – később a Babitsot bíráló pamfletjében (1930) alighanem azzal sértette meg a legmélyebben költőtársát, hogy verseire „korrigált” változatokat ajánlott.

hangján is (elsőként talán a *Megfáradt ember* című 1923-as versében). Két korai kötete anyagából össze lehetne állítani egy kis magyar líratörténeti antológiát.⁴⁰

Itt jegyzem meg – előreszaladva az időben –, hogy az, ami Makón elkezdődik, az 1930-as években teljesebbé válik. A költői szerep felfokozott öntudata életre szóló identitássá szilárdul, és csaknem teljesen kitölti József Attila Én-képét. Kizárólag költő kíván lenni, méghozzá a „nemzet” költője – ami azt is jelenti számára, hogy a nemzet által el- tartott költő.

Ez persze önfelmentés is azért, mert képtelennek bizonyul arra, hogy megfeleljen a bevett polgári életformáknak. Többször is belefog egyetemi tanulmányaiba, de ismételtelen félbehagyja azokat. Ha (ritkán) állások után kilincsel, gyorsan kihátrál belőlük. Bohém, pénztelen életviteléhez kezdetben a századfordulón népszerű *nonkonformista művésziden- titás* kínált fogódzót, amely radikálisan megkülönböztette magát a prózainak tudott pol- gári egzisztenciától. Később a „nép”, a „nemzet”, a „proletariátus” vagy az egész „emberi- ség” ügyének szolgálatát tekintette méltó feladatának, és ezzel próbálta igazolni önmaga előtt is, hogy nem akar betagozódni a legitim társadalmi hierarchiába. Sokszor vádol- ta magát a peremre szorított helyzete, „haszontalan” életmódja miatt, de végső soron természetes áldozatnak vagy jutalomnak tekintette – mikor hogy – a szó legszigorúbb értelmében komolyan vett költői hivatás teljesítésének feltételeként és ellentételeként.

Mozgalmas közjáték

Az újabb zászlókra egyelőre várni kell. Makó után József Attila életének talán legmoz- galmasabb időszaka következik. 1924 szeptemberében beiratkozik a szegedi egyetem- re, ahol jeleskedik az irodalomtörténeti szemináriumon. 1925 márciusában megjelenik a *Szeged* című lapban *Tiszta szívvel* című verse, amiért a felháborodott nyelvészprofesz- szor, Horger Antal két tanú jelenlétében megfenyegeti, hogy nem engedi tanári állás- hoz jutni.

Októberben Bécsbe utazik, beiratkozik az egyetemre, és személyes kapcsolatba ke- rül Kassákkal (aki továbbra sem hajlandó méltányolni verseit), valamint a liberális és baloldali emigráció tagjaival (többek között Lesznai Annával, Ignatusszal, Hatvany Lajossal, Lukács Györggyel, Balázs Bélával). Bécsből újdonsült barátjával, Németh An- dorral együtt tér haza 1926 nyarán. A *Nyugat* szeptember 15-ei számában Ignotus a sa- ját rovatában teljes terjedelemben közli a *Tiszta szívvel* szövegét, és méltatja szerzőjét.

40 Petőfit idézi az *Arany kalásztól...* (1922), Arany Jánost a *Bús magyar éneke* (1922), Adyt a *Keresek valakit* (1921), a *Lovas a temetőben*, a *Fiatal életek indulója* (1922) és a *legutolsó harcos* (1923), Kosztolányit az *Akkor* (1921), *A bánat*, a *Tél* (1922), és *[A multkor, szerda este...]*, (1924), Babitsot a *Petőfi tüze* (1923), Füst Milánt a *Csendes estéli zsoldár* (1922), Kassák Lajost a *Proletárok!* (1922). Szívesen vett át a kortársaitól is, az ún. „szegényem- ber”-verseiben (*Lopók között szegényember*, *Szegényember balladája*, *Szegényember szeretője*, *Aki szegény, az a legszegényebb*, 1924). Erdélyi József újnépies stílusát követi, a kötetcímnek is választott *Nem én kiáltok*ban (1924) a korai Szabó Lőrinc expresszionista hangvételét, szabad verseiben pedig (*Magyarok*, *Tüntetés*, 1924, *Nagy városokról beszélt a messzi vándor*, 1925, *Beteg vagyok...*, 1926) Kassák konstruktivista képeit.

Szeptemberben már Párizsban van (csak itt értesül Ignótus megtisztelő gesztusáról), novemberben a Sorbonne polgára lesz. Ahogy Bécsben, itt is bohém életvitelt folytat, sokat nélkülözik. Megismerkedik Cserépfalvi Imrével, a *Szép Szó* majdani kiadójával. 1927 nyarán közel két hónapot tölt a Riviérán. Szeptemberben már a budapesti egyetem hallgatója, két szemesztert hallgat végig. Ekkor kerül közeli barátságba Ilyés Gyulával.

1928 tavaszán megismerkedik Vágó Mártával, és szerelem szövődik közöttük. De amikor házassági ajánlattal áll elő, Mártát külföldre küldik szülei. Ősszel kapcsolatba kerül a Bartha Miklós Társasággal. 1929 februárjában megjelenik harmadik verseskönyve, a *Nincsen apám se anyám*. Érzékenyen érinti, hogy Makai és Jolán házassága felbomlik, és Makai a másik nővérét, Etát vesz el feleségül.

A *felkészülés* évei ezek. Jóllehet ismételten ambicionálja a továbbtanulást, csak ideig-óráig hallgatója a szegedi, a bécsi, a párizsi és a budapesti egyetemnek. Úgy tűnik, kedvére van az „örökös” diák pozíciója és életmódja. A Horger Antal-féle incidens megmagyarázza, hogy miért hagyta ott Szegedet, csakhogy később a budapesti tanulmányait is megszakítja, minden látható ok nélkül.⁴¹ Egyre inkább a költészet köti le; a *Tiszta szívvel* sikere a bécsi emigrációs körökben bizonyára kárpótolta őt Szegedért.

József Attila *eszmei tájékozódásának és közösségkeresésének* alakulásáról részben külön-külön kell szólni, mert *a kettő nem mindig esett egybe*.⁴²

Bár kevés adatunk van róla,⁴³ de az első jelentős szellemi hatásnak – melyre Farkas János László tanulmánya hívta fel a figyelmet⁴⁴ – Schmitt Jenő Henrik „ideális anarchista” tanítását kell tartanunk.⁴⁵ Nem kevesebbről van szó, mint hogy a költő hangsúlyozott szeretet-princípiumának (példaképpen az *Eszmélet* egyik emlékezetes sorát idézem: „nem tudok mást, mint szeretni, / görnyedve terheim alatt”) a forrása nem keresztényi vagy buddhista (mint Fejtő Ferenc gondolta),⁴⁶ hanem tolsztojánus és

41 József Attila a *Curriculum vitae*-ben pesti tanulmányai megszakításában is Horger fenyegetésére hivatkozik, de nem világos, hogy akkor miért iratkozott be az egyetemre. (Vö. Bozók, *A Szép Szó...*, 422.) Igaz, Horger azt nem mondta, hogy megakadályozza egyetemi tanulmányai befejezését, csak azt, hogy tanár nem lehet belőle.

42 Korai (egyelőre elvont) közösségkeresésének, a társas létezés kényszerének egyik legkifejezőbb megfogalmazása: „Hiába fűrésztöd önmagadban, / Csak másban moshatód meg arcodat. / Légy egy fűszálon a pici él / S nagyobb leszel a világ tengelyénél.” (*Nem én kiáltok*, 1924.)

43 Az egyetlen szöveghely, ahol maga József Attila utal „ideális anarchista kezdeti korára” (hivatkozása alapján ez 1925-re tehető), a Fábry Zoltánnak 1931. szeptember 3-án írt levelében található: JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 373.

44 FARKAS János László, „Testet öltött érv: A Logosz keresése József Attila költészetében [2003]”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 126–167, 148–167.

45 Schmitt Jenő Henrik (1851–1916) álláspontja részben Tolsztojtól, részben a gnosztikus keresztény hagyományból származtatható. Felfogása szerint az államrend a törvényesített erőszakot testesíti meg, amit le kell bontani, de erőszakmentesen. Tverdota György szerint József Attila 1923–1925 közötti gondolkodásának legfőbb forrásvidéke az ideális anarchizmus, amely megfelelt eredendő beállítottságának; például a *Juhász Gyulához* című ódájában (1922): „És vagdald föl meleg nagy szíved / S oszd ki közöttük az éheseknek.” – Lásd TVERDOTA György, *Gondoljátok meg...*, 485.

46 „József Attila egyéniségében volt valami, hitetlenségében is szelid, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredet, gyermekded és gyengéd értelmében – írta Fejtő. – Sok indulat fűtötte, de mind végső

gnosztikus (Schmitt Jenő-i) ihletésű. Föltehetően ezzel függ össze, hogy párizsi tartózkodása idején tagja lett egy anarchista szervezetnek. Mindez tartós nyomot hagyott szemléletében (újabb emlékeztető: az 1935-ös *Levegőt!* című versének zárlatában a „Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet” sorrendje anarchista eredetű). De ez a szellemi orientációja nem egészült ki intézményes háttérrel.

Éppen ellentétes a helyzet, amikor Juhász Gyula közvetítésével 1922 végén vagy 1923 elején felvette a kapcsolatot a szociáldemokrata mozgalommal, majd 1925-ben belépett a Vági-féle Magyarországi Szocialista Munkáspártba, Párizsban pedig eljutott a Francia Kommunista Párt magyar szekciójának ajtajáig. Természetesen voltak ismeretei a szocialista célokról és tanításokról, de ezek nem párosultak komolyan vehető eszmei tájékozódással. Kezdeti mozgalmi lépéseivel jól megfértek anarchista nézetei.

1928 tavaszán fontos fordulat következett. A Vágó Márta-szerelemben szerepet játszott szellemi útkeresése is, mivel a lány révén ismerkedett meg a *Századunk* című folyóirat *polgári radikális-liberális* (és zsidó) körével. A művelt Kecskeméti fivérekkel folytatott elmetornái nagymértékben tágitják filozófiai látókörét, és föltehetően ezek készítetik arra, hogy belevágjon egyetlen nagyobb szabású művészetbölcseleti munkájának megírásába.

Az *Ihlet és nemzet* címmel tervezett tanulmányt végül nem fejezi be,⁴⁷ de a benne megfogalmazott elveket felhasználja két jelentősebb cikkében: a már említett, az Ady-revizíó körüli vitába beleszóló írásában (*Ady-vízió*, 1929. július) és a Babits Mihály új verseskötetét pellengérre állító, a *Nyugatban* őt ért sérelmet megbosszuló, pamflet-szerű kritikájában (*Az Istenek halnak, az Ember él*, 1930. január). Utóbbi írásával sikerül jó ideig szalonképtelenné tenni magát az irodalmi életben.⁴⁸

bohlásaig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] Haragudni tudott, de a gyűlölethez nem volt tehetősége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...” Lásd FEJTŐ Ferenc, „József Attila, az útmutató [1947]”, in FEJTŐ Ferenc, *Szép szóval, vál., szerk., tan. SZÉCHENYI Ágnes* 156–181 (Budapest: Nyilvánosság Klub–Századvég, 1991), 159–160.

47 Ennek oka lehetett, hogy a rendszeres elméleti stúdiumokat nélkülöző, az egyetemi tanulásba ismételten csupán belekóstoló, önmagát döntően *autodidakta* módon képező költőnek nem akármilyen küzdelmet kellett folytatnia az elképzeléseit reprezentáló nyelv megteremtéséért. Bizonytalanságát mutatja a feltűnően sok töredékben maradt fogalmazvány. Vágó Márta emlékezéséből tudjuk, hogy (költői tehetségének elismerése ellenére) milyen hendikeppel indult a lány baráti körével folytatott szellemi vitákban. S valamelyest igaza lehetett Vágó Márta unokabátyjának, Mannheim Károlynak, amikor 1928 végi személyes találkozásuk után némiképp elsietetten, de a maga iskolázott, módszeres filozófiai tudásának magasából lekicsinylően nyilatkozott József Attila művészetbölcseleti elképzeléseiről. Véleményét persze az is befolyásolta, hogy a költő Vágó Mártával tervezett házasságának ügyében a család baráti körének „hivatott papjaként Mannheim Károly mondta ki a végső elutasítást”. Lásd FARKAS János László, „Társadalmi felekezet: József Attila és Mannheim Károly”, in FARKAS, *Meglett ember...*, 105.

48 Babits Mihály írást érzett ellenszenvre felháborodásba csapott át, amikor 1929 novemberében Babits (Móriczsal együtt) átvette a *Nyugat* szerkesztését, és az első számban lehozta Németh László lekezelő, igazságtalan bírálatát József Attila *Nincsen apám se anyám* című verseskötetéről, Ignótus nevét pedig levette a címlapról. József Attila mindkettőért Babitsot tartotta (elsősorban) felelősnek. Ellen-kritikájában az a nyilvánvaló szándék vezetett, hogy mindenáron bebizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművésznek. Költőtársa ócsárlására – a pamfletet követően – két további cikkében is visz-

Művészetbölcseleti megfontolásai akkor is kapóra jönnek számára, amikor 1931 februárjában a baloldali Jaurès-munkaközösségben tart szabadelőadást, és marxista ízű szavakkal „feljavítva” szocialista művészetkonceptióként adja elő a maga irracionalista, alkotásközpontú esztétikáját (*Irodalom és szocializmus*, 1930–1931).

1928 őszén – miután Vágó Márta családjának beavatkozása véget vetett kapcsolatuknak – *ellenhatásként* merőben más irányba fordul. Tagja lesz a népi-nemzeti orientációjú Bartha Miklós Társaságnak (igaz, a társaság belső konfliktusaiban annak baloldalához tartozik). 1929 végén átmenetileg Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikális lapjának, az *Előőr*snek lesz munkatársa. Minthogy eszmei tájékozódásának és közösségre találásának egyaránt fontos állomása a Bartha Miklós Társaság, kitűzhetjük a *hetedik zászlót*.

Zászlóbontás

Ekkor vállal először közösséget egy olyan nemzedéki csoportosulással, amely határozott ideológiával rendelkezik, és szociális-kulturális kérdésekben a magyar status quo *ellenzékeként* lép fel. A Szabó Dezső eszméin nevelkedett, a nemzetet a parasztsággal azonosító, a magyarság eredetét keleten kereső (és erőteljesen rasszista-antiszemita) társaság nemcsak a konzervatív keresztény-nemzeti orientációt utasítja el, hanem a liberális és szociáldemokrata nyugatizást is.

József Attila közreműködik a barthások programját ismertető, Fábián Dániel által kezdeményezett röpirat megszövegezésében (*Ki a faluba*, 1930. május),⁴⁹ és vitacikkekben áll ki mellettük.⁵⁰ A népköltészet elsőbbségét védve és eltúlozva veri vissza a Szekfű Gyula által szerkesztett *Magyar Szemle* támadását (*Magyar Mű és Labanc Szemle*, 1930. január–március). Egy nem publikált cikkében sajnálatosnak mondja, hogy hazánkban a szocializmus megmaradt a nemzeti sajátosságokra nem figyelő „német szocializmusnak”, azaz szociáldemokratának.⁵¹

Még aktív szerepet játszik a Bartha Miklós Társaságban, amikor már az illegális kommunista párthoz keres és talál kapcsolatot. Részt vesz 1930. szeptember 1-jén a nagy budapesti munkástüntetésen, amely az ő szemében a proletariátus eljövendő győ-

szatért. (Illyés Gyulára is megharagudott azért, mert elismerően írt Babits új verseskötetéről.) A durva sértés ellenére 1932-ben Babits beválogatta József Attila két versét az általa szerkesztett *Új anthológiába*, amely harminchárom fiatal költő száz legszebb költeményének kívánt helyet adni. Csakhogy míg József Attilától két valóban jelentős vers szerepel a kötetben (*Tiszta szívvel*, *Megfáradt ember*), addig Illyés Gyulától nyolc kevésbé sikerült. A pamfleten túllépni egyikük számára sem volt könnyű. József Attila anyagi gondjai és Babitsnak a kurátorsággal járó kényszerei is akadályozták kapcsolatuk normalizálását. József Attila később nemcsak verssel próbálta kiengesztelni Babitsot, hanem *Az európai irodalom történetéről* szóló recenzióját is 1935-ben békítő szándékkal kezdte el írni.

49 A röpirat június 6-án látott napvilágot.

50 1929-ben és 1930-ban olyan gyorsan peregték az események, hogy szorosabban kell megadni az időpontokat.

51 A „*Tisztelt Szerkesztőség!*” kezdetű szöveget 1930 szeptemberében írta, de csak az 1995-ös kritikai kiadásban jelent meg, lásd JAÖTC 1995, 290–297.

zelmének hírnöke. Bekapcsolódik a Jaurès-munkaközösségbe, amely szociáldemokráciának álcázott kommunista értelmiségiek köre.

1931 márciusában jelenik meg az új politikai elköteleződését kirakatba tevő *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete, amelynek példányait lefoglalja a rendőrség. A költőt osztály elleni izgatás és szemérem elleni vétség vádjával perbe fogják, a jogerős ítéletre 1932 szeptemberéig kell várnia. 1931 tavaszán illegális szemináriumokat vezet. A kommunista Sallai Imre és Fürst Sándor letartóztatása után a statáriális bíróság elleni tiltakozásul 1932. július 27-én röpiratot fogalmaz meg a halálbüntetés ellen (melyet Illyés Gyula és Szimonidesz Lajos is aláír), és a röpirat másnap megjelenik. Újabb eljárás indul ellene, ezúttal nemzetgyalázás a vád.

Jóllehet teljes szívvel vetette bele magát az illegális pártmunkába, nem lehetett számára könnyű szakítani a Bartha Miklós Társasággal. 1930 novemberében kilép ugyan több társával együtt, de 1932 februárjában ismét a Társaság tagja. S bár a népi-nemzeti csoportkötelekben eltöltött idő meglepően rövid, igen intenzíven éli meg, és távlatos hatással van rá – mint azt kései szonett-ciklusa, a *Hazám* (1937) is bizonyíthatja (a vers egyik fő szólamaként).

Amikor szakít a kommunista párttal, átmenetileg visszakanyarodik a barthás időszakban képviselt, a nemzeti egységet hirdető álláspontjához. A kalandor jobboldali politikus, Rátz Kálmán befolyására utaló és Hitler hatalmának megszilárdulásából kiinduló, föltehetően 1933 nyarán írt kiáltványtervezetében a *nemzetköziség eszméjének bukását* diagnosztizálja: „Megbuktatta a nemzeti érdek, amely éppen a dolgozó tömegek érvényesülésében találta meg legbuzgóbb erőforrásait.”⁵² De ez nem több pillanatnyi megingásnál – nem véletlen, hogy József Attila lemond írása közzétételéről.

Hirtelen és gyors váltásai következtében kortársai rendre rosszul mérték fel a versesköteteit. A *Nincsen apám se anyám* (1929) nem népi, jóllehet megjelenése idején a népi kritika, azaz József Attila akkori szövetségesei annak vélték. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötet (1931) túlnyomó része viszont a barthás időszak terméke, melyet sietve, neofita buzgalommal írt át szocialistává (ahogy a művészetbölcselete esetében is eljárt) – némelyiket sikerrel (így a *Nyár* és a *Favágó* című verseit). A provokatív kötet cím és az egy-két valóban szocialista szellemiségű vers (*Tömeg*, 1930, *Szocialisták*, 1931) elegendő ahhoz, hogy a kötetet a kritikusok proletkultosnak tekintsék, mégpedig nemcsak József Attila ekkori szövetségesei, hanem az ellenfelei is. A sorsnak már nem is annyira meglepő fintora, hogy a következő, szemléletében leginkább ortodox marxista verseskötete, a *Külvárosi éj* (1932) éppen kommunista részről kapta a legkeményebb kritikát.

A *nyolcadik zászló* már az illegális párttagságának időszakát jelöli. Mindenekelőtt egy terminológiai problémát szeretnék tisztázni. Szerintem a *proletárköltő* fogalmának félrevezető túlbonyolítása az, ha abból indulunk ki, hogy József Attila esetében összeegyeztethető-e a szóösszetétel két tagja, és valójában proletár volt-e költőként vagy költő volt-e proletárként. *Proletárköltőnek lenni ugyanis nem jelent többet (vagy kevesebbet),*

52 JÓZSEF Attila, „A nemzeti szocializmus [1933]”, in JAÖTC 2018, 1:719. Értelmezésében Tverdota Györgynek a kritikai kiadás jegyzetében kifejtett álláspontját követem.

mint a proletárok (illetve a proletárság) ügyével azonosulni és költőként képviselni. Következésképp József Attila proletárköltő volt, amit nemcsak mozgalmi versei tanúsítanak, hanem teoretikus szövegei is.

Újdonsült párttagként magabiztosan jelenti ki az *Irodalom és szocializmus* című, már említett előadásának tanulmány-változatában: „Valóságos művet, amely majd fenn is marad, ma bárki csak osztályharcos proletár szemlélettel alkothat.”⁵³ A „proletár” szó jelentése is magától értetődik számára, de nem szociológiai értelemben, hanem *marxista fogalomként, azaz ideologikus (történetbölcseleti) nézőpontból.* Olyan társadalmi-politikai erőnek fogja fel, amely a kapitalizmus elleni küzdelmében egyúttal az egész emberiség felszabadulásáért harcol. Azt remélte, hogy a munkásmozgalomban nemcsak új közössége talál, hanem új *közönségre* is.

Nem azt tartom elvetendő leegyszerűsítésnek, hogy proletárköltőnek mondjuk őt, hanem azt, ha eltúlozzuk ennek jelentőségét, ha figyelmen kívül hagyjuk *időleges* érvényét. 1934-től ugyanis felhagy a számára problematikussá váló szereppel.

Már mozgalmi korszakában szembesül azzal, hogy a remélt munkásközönség művelődési szokásai és lehetőségei igencsak korlátozottak.⁵⁴ Később, a mozgalmtól eltávolodva, egyenesen arra az elhamarkodott következtetésre jut, hogy *a munkáosztálynak nincsen saját költészete,*⁵⁵ márpedig ha egy osztály nem képes a maga sajátos életérzését művésziileg kifejezni, akkor – az ő szavaival – „erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”.⁵⁶

Nem kétséges, hogy a munkásmozgalom hatalmas közösségi élményt jelentett számára. De szüntelenül vitát provokáló habitusa és szofisztikus fogalmazásmódja óhatatlanul idegenkedést váltott ki. A *Szabad-ötletek jegyzékében* sérelemként említi, hogy „a többi tulkokhoz [tulok: túl okos] sorolták” őt, azaz okoskodó értelmiségiként tartották számon.⁵⁷ Még meg sem melegedett a mozgalomban, amikor a moszkvai emigráció a

53 JÓZSEF Attila, „Irodalom és szocializmus [1930]”, in JAÖTC 2018, 1:152.

54 JÓZSEF Attila, [*Bármiféle társadalmi*] (1931) című, kéziratban maradt szövegében olvasható: „Az irodalmat [...] nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, *akik nem olvasnak.* Az olvasáshoz pénz kell és szabadidő. Amelyik társadalmi osztálynak, rétegnek nincsen pénze és szabadideje az olvasáshoz, az az irodalom alakításában oly módon vesz részt, hogy az ő érzelmeinek, törekvéseinek, gondolatainak kifejezési lehetőségei még nem válnak irodalmi szükségletté [...] Így valamely irodalmi korszak megértéséhez feltétlenül szükséges megvizsgálni, hogy milyen társadalmi osztályok és rétegek alkotják a nem olvasók táborát.” Lásd JAÖTC 2018, 1:395.

55 Az [*E sorok írója költő*] kezdetű töredékben (a maga lehangoló személyes tapasztalatai alapján) jut el arra a következtetésre, hogy „a munkáosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költészete, nincs szépirodalma”. Lásd JAÖTC 2018, 2:769.

56 Egy másik, ugyancsak 1934-es töredékben – címe: [*Bevezetés, mely borsot tör*] – azt panasolja fel, hogy „a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül”, márpedig „[h]a egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára”. Lásd JAÖTC 2018, 2:746.

57 JÓZSEF Attila, „Szabad-ötletek jegyzéke...”, 434 (63: 3. sor).

Sarló és Kalapács 1931. júniusi számában lefasisztázta őt.⁵⁸ Idehaza sem nézték jó szemmel az *Egyéniség és valóság* című cikkének túlbonyolított nyelvét és freudomarxista beállítottságát.⁵⁹

1933 májusában pedig végképp töréshez vezetett, hogy az *Uj Harcos* című folyóiratban publikált cikkében (*Az egységfront körül*) nyíltan bírálta a baloldal politikáját. A német szocdemeket és kommunistákat egyaránt elítéli, amiért egymással hadakoztak, mert így lett Hitler a nevető harmadik. Nemcsak a rövidlátó pártvezetőkkel elégedetlen, hanem a munkástömegek passzivitásával is. Ekkor végképp betelt a pohár, és *kitesékeltek* őt a *kommunista mozgalmából*. Valójában ekkor már ő is eltávolodott a párttól.

Különös a helyzet a kommunista identitásával is. A moszkvaiaknak írt válaszában – melynek csak a fogalmazványai maradtak fenn – kikezdzhetetlen logikával igyekszik bebizonyítani, hogy nem jól érvelnek és nem igazán marxisták. (És persze nem ismer-te a moszkvaiak helyzetét, például nem érti, hogy a szociáldemokratákat miért nevezik „szociálfasisztáknak”)⁶⁰

Amikor megszakad a kapcsolata a párttal, akkor is kitart amellett, hogy *valójában ő az igazi marxista*. 1934-ben, amikor nem hívták meg a szovjet írókongresszusra, a felháborodás szülte pamfletjében ugyancsak erre hivatkozik. (Ennek szövege elveszett ugyan, de a tanúk emlékezéseiből ismerjük tartalmát.)

Az illegális kommunista párt újdonsült tagjaként korántsem volt tájékozott a marxizmusban, de rendkívüli szorgalommal vetette bele magát a klasszikusok tanulmányozásába (és hasonlóképpen járt el a pszichoanalitikus irodalom esetében is). Szakítása a párttal nem változtatott marxista beállítottságán, sőt *ekkor vált* – a merev mozgalmi kötöttségektől megszabadulva – képzett teoretikussá, *autonóm értelmezővé*. Szinte az elsők között figyelt fel Marx ifjúkori szövegeire, mindenekelőtt azokra, amelyek *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel váltak ismertté.⁶¹

58 Sokféle magyarázat született arra, hogy mi volt a moszkvai magyar emigráció indítéka, amikor *A magyar proletáriródlom plattformtervezete* című állásfoglalásában fasisztának állította be József Attilát. Egyesek a költőnek a jobboldali *Előrsbe* írt 1929-es publikációit és a *Ki a faluba* című röpiratban való közreműködését okolták érte, mások Szántó Judit exférjének, Hidas Antalnak féltékenységét. Maga a költő a moszkvai emigráció tájékoztatlanságát hibáztatta a történekeért, holott – mint azt a kritikái kiadás keletkezéstörténeti jegyzetét író Sárközi Éva kiderítette – Moszkvában naprakészen tudtak a magyarországi mozgalom dolgairól, a költőről is pontos ismeretekkel rendelkeztek. Az igazi ok az lehetett, hogy Kun Béla és hívei a rivális munkásmozgalmi csoportokra próbáltak ütést mérni Kassák Lajos és József Attila megbélyegzésével. Vö. József Attila, „[A magyar proletáriródlom plattformtervezete] (1931)”, in JAÖTC 2018, 1:474–478.

59 1932 júniusában jelent meg a József Attila és Fejtő Ferenc által szerkesztett *Valóság* című folyóirat első és egyben utolsó száma, ebben kapott helyet a költő freudomarxista szemléletű írása, az *Egyéniség és valóság*, amely a mozgalmi körökben megbotránkozást keltett, a pártapparátus megtagadta a lap terjesztését.

60 Lásd JÓZSEF Attila, „[A magyar proletáriródlom plattformtervezete] (1931)”, in JAÖTC 2018, 1:463. Moszkvában a „szociálfasiszta” megbélyegzés bevett formula volt a szociáldemokraták szidalmazására.

61 József Attila már a *Valóság* egyik szerkesztői lábjegyzetében hivatkozik az először nem sokkal korábban (ugyancsak 1932-ben) megjelent Marx-kéziratokra, bár a címét ekkor még helytelenül írja. Lásd JAÖTC 2018, 1:537, 549. Mint arra már utaltam (a 31. jegyzetemben) a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* – és más

Mintegy predestinálva volt arra, hogy végül *ellenzéki pozíciót foglaljon el a marxizmuson belül, és renegátnak számítson a bolsevik univerzumban*.⁶² A marxi elmélet magyarázó erejének visszaszerzését a korszerű természettudománynak tekintett *freudizmussal* való kiegészítésétől remélte, de a kettő közül a marxizmus volt és maradt a meghatározó számára. Az sem véletlen, hogy a klasszikus mélylélektanhoz voltaképpen a *freudomarxizmuson* keresztül jutott el (erről még lesz szó).

Figyelemre méltó, hogy a kifejezetten szocialista nézőpontot képviselő, meglepően kisszámú, de a költészete legjavához tartozó versében nem (vagy csak ritkán) érzékelhetők mozgalmi súrlódásai, konfliktusai. Megfáradásait, elkedvetlenedését külön álló versei rögzítik, mint a *Reménytelenül* (1933. április 1-jén jelent meg a *Nyugatban*), amely *A város peremén* (1932?) és a *Téli éjszaka* (1932. december vagy 1933. január) közelében született ugyan, de életérzése fényévekre van azoktól.

Az is érdekes, hogy mozgalmi költészete mennyire megoszlik a különböző verseskötetei között. A *Külvárosi éj* (1932) a címadó versen kívül tartalmazza a *Munkások* (1931), a *Holt vidék* (1932) és a *Mondd, mit érlel...* (1932) címűeket. Az 1933-as versek, a *Téli éjszaka*, a *Haszon*, a *Bérmunkás-ballada* és az *Elégia a Medvetánc* kötetben (1934) jelentek meg, míg a kommunista meggyőződését összefoglaló nagy költeménye, *A város peremén* csak a *Nagyon fáj* (1936) kötetbe került bele, nem kis fejtörést okozva az irodalomtörténészeknek a keletkezése időpontját illetően.⁶³ (Igaz, *A város peremén* már a freudi inspirációt is érvényre juttatja a marxi mellett.)

A *Medvetánc* kötet, amely nemcsak újabb verseit tartalmazza, hanem bő válogatást ad életműve legjavából, újabb szemléleti fordulatot képvisel pályáján, és különös kontextust teremt mozgalmi lírájához. Nemcsak a *Külvárosi éj* megjelenése után írt versei vallanak a világmegváltásban bizakodó osztályharcos állásponttól való eltávolodásáról, hanem azok is, amelyek korábbiak ugyan, de ekkor elégikus, rezignált hangulatúvá írta át őket (a legismertebb példa erre a *Nyár* harmadik változata). 1934-es versei (az *Anyá*, a *Mama* és az *Iszonyat*) már a kései korszak alapszólamát intonálják: a pszichoanalitikus terápia nyomán tudatosított, az emlékek mélyrétegéből felszínre hozott sérelmeket és az általuk kiváltott lelkiismeret-furdalást.

A kilencedik zászlónak a nyolcadik közelében a helye, minthogy József Attila már az illegális kommunista párt tagjaként érdeklődni kezd a pszichoanalízis iránt. Valószínű-

ifjúkori szövegek – jelentős szerepet kaptak József Attila kései főművében, a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában (1937).

62 Más kérdés, hogy 1945 után a költő rendkívüli népszerűségét a kommunista párt is igyekezett kihasználni, a kultúrpolitikának pedig föl kellett mutatnia egy reprezentatív proletárköltőt, aki mintául szolgálhat az írók számára. Elhallgatták vagy cáfolni próbálták azokat a tényeket, amelyek ellentmondtak e beállításnak.

63 Csak annyi bizonyos, hogy először a kolozsvári *Korunk* 1933. júliusi–augusztusi számában jelent meg. Ezért sokáig 1933-as versnek hitték. Berda József visszaemlékezése alapján valószínűsítették, hogy egy korai változata már 1932 szeptemberében készen lehetett. Tulajdonképpen a *Külvárosi éj* című kötetben lenne a megfelelő helyén. A *Medvetáncból* talán azért maradt ki, mert ez csak azzal a feltétellel jelenhetett meg, hogy politikailag kényes szövegek nem szerepelhetnek benne.

leg 1931-ben került gyomorpanaszaiával először analitikus kezelésbe (dr. Rapaport Samu az első kezelőorvosa). A terápia nyitja rá szemét a mélylélektan elméleti hátterére is.

Míg az 1932 májusában publikált írásában (*Természettudomány és marxizmus*) a marxizmus természettudományos relevanciáját védi a bel- és nőgyógyász Totis Béla egyik cikkével szemben, Totis 1931-ben megjelent könyvét már *együtt* bírálja a marxizmus és a pszichoanalízis alapján (*Az ifjúság nemi problémái*).⁶⁴ Utóbbi szövegében veti fel először, hogy a freudizmus párhuzamba állítható a marxizmussal, mivel mindkettő társadalmi megoldást szorgalmaz, csak az egyik a szociális, míg a másik az egyéni létmód anomáliáit próbálja meg orvosolni: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”⁶⁵

A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* című cikkének (1932. június) már kiinduló feltevése. Csöppet sem meglepő, hogy a klasszikus mélylélektanhoz a *freudomarxizmuson* keresztül vezetett József Attila útja. A társadalmi problémák iránti érdeklődése magyarázza, hogy kezdetben a kétféle szemléletet elegyítő nézőpont vonzotta őt, és egyáltalán nem számolt a kétféle tanítás egymástól gyökeresen különböző és ugyanakkor egyaránt *egyetemes magyarázatot* kínáló igyekezetével.

Wilhelm Reich és freudomarxista mozgalma valójában elhajlott a hivatalos marxizmustól is, a klasszikus pszichoanalízistől is. A neurotikus *felöltött* orgasmus-problémáiból indul ki, szemben Freud elméletével, amely a *gyermekkori* fixációkból vezeti le a neurózis kialakulását.

József Attila föltehetően részt vett freudomarxista szemináriumokon, közösséget vállalt a nyilvánvalóan kisebbségi álláspont képviselőivel. Később – ahogy egyre mélyebben beleásta magát Freud szövegeibe⁶⁶ – folyamatos elmozdulás figyelhető meg írásaiban a klasszikus pszichoanalízis irányába, de még kései szövegeiben is érezteti hatását a kezdeti freudomarxista oltás.⁶⁷

64 E cikkét végül nem publikálta.

65 Lásd JAÖTC 2018, 1:596. A mondat az eredetiben kurziválva.

66 Az egyetlen Freud-könyv, amelynek címét József Attila megadta, a *Totem és tabu* (1913) – ez két 1932-es írásában szerepel (*Egyéniség és valóság*, *Kína*). De hivatkozásai alapján valószínűsíthető, hogy még számos más Freud-szöveget is elolvasott, például a maga ösztönelméletének kialakításában (mindenekelőtt az 1936-ban írt Hatvany Bertalan-könyv bírálatában) jól felismerhető a magyarul *A halálösztön és az életösztönök* címen megjelent esszé hatása (eredeti címén: *Jenseits des Lustprinzips*, 1920).

67 Figyelemre méltó, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* című, töredékben maradt írásának (amely valamikor 1933 nyara és 1934 ősze között keletkezett) *Az ösztönök dialektikája* alcímű utolsó része a költő kései *ösztönelméletét* előlegezi meg. Az ösztönök és az erkölcsök nem azonos szinten helyezkednek el – írja József Attila. „Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet, ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Az erkölcsök, az eszmények – akár tudatosak, akár tudattalanok – is csupán fegyverei az ösztönöknek, amelyek a döntésig tehetetlen személyt arra sarkallják, hogy az egyik ösztön csoport tárgyát válassza a valóságban elérendő tárggyul.” Bírálja Freudot azért, mert az „ösztönös én” és a „felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközéséből származtatja a neurózist, holott a küzdelem valójában az ösztönök között játszódik le. Vö. JAÖTC 2018, 1:699–700.

A mélylélektanhoz való viszonyában még további két lényeges vonatkozásra kell felhívnom a figyelmet. Egyrészt nem átmeneti jelenségről van szó, a költő érdeklődése az elmélet iránt és szüksége a gyógyító terápiára *élete végéig kitartott*. Másrészt, ha összefügg is egymással a pszichoanalitikus teória és praxis, a költő gondolkodásában és költészetében eltérő következményekkel jártak.

A mélylélektan elmélete éppúgy ideológiaként jelent meg számára, mint a marxizmus. A proletariátus világtörténelmi küldetését középpontba állító költeménye, *A város peremén* ugyanolyan magától értetődően vonja be és mutatja alapvetőnek az ösztönöket, mint a termelési erőket. Tehát híven követi a prózai szövegeiben olvasható elgondolását. A vers történetbölcséleti víziója az *általánosítás* igen magas fokát feltételezi.

A terápia viszont a lehető *legkonkrétabb* emlékeket hívja elő, és szembesíti őt gyermekkorával. A felnőtt szemével éli meg újra családjá nyomorát, és visszamenőleg bűntudatot érez hajdani csínytevéseiért is. Jól érzékelteti az egyszerre közelítő-távolító viszonyulását emlékeihez a *Mama* című verse (1934. október 28.).⁶⁸

A proletár létet immár *nem ideologikusan* fogja fel, mint kommunista korszakában, hanem – jobb szó híján úgy nevezném – „egzisztenciálisan”. Az eredményként kapott Én-képe is *konstrukció* (amilyen az ideologikus változat is), de a felidézett események és szituációk közvetlenül átélhető tapasztalattá alakítják a proletár szó jelentését. Tulajdonképpen *ekkor éli meg tudatosan gyermekkorá proletár egzisztenciáját*, amit időközben igyekezett elfelejteni.⁶⁹

A tudata mélyére szorított hajdani indulatai, elfojtott érzelmei most nyomasztó teherként nehezednek lelkére. Bűnfelfogása (az akaratlan, bűntelen bűnről) része lesz egy szélesebb szemléleti átalakulásnak, fogékonnyá válik a korábban elhárított *etikai* szempont iránt. (Kommunista korszakában a társadalmi igazságtalanság elleni fellépés teljesen lefedte a morális aspektust.)⁷⁰

Röviden utalnom kell az életrajzi háttér alakulására. 1928 októberében Makai Ödön Hódmezővásárhelyre költözött, ahol József Attila gyakran és szívesen tartózkodott. 1930 őszén kötötte össze életét Szántó Judittal. 1932-ben levelet írt Babitsnak, igyekezett

68 A *Mama* keletkezésének időpontját naprakészen ismerjük.

69 Vágó Márta, akivel a *Szép Szó* idején József Attila újra összekerült, emlékiratában beszámol róla, hogy a költő több alkalommal beszélt neki arról, költészete milyen sokat kapott az analízistől: „Akkor is, amikor már gyűlölte [analitikusát] Gyömrőit, mindig újra elmondta, hogy a nagy verseit, hiába, neki köszönheti, illetve az analízisnek, egy-egy sorra vonatkozólag is. Például *A Dunánál* egy soráról: »S mint édesanyám, ringatott, mesélt s mosta a város minden szennyesét«: – Ha anyám nem lett volna mosónő, ez a sor így nem juthatott volna eszembe, de hogy eszembe jutott – magyarázta – versírás közben, az már csak azért volt, mert akkor már feltámadtak a konkrét emlékek az analízisben. – Addig nem voltak konkrét emlékeid? – kérdeztem csodálkozva. – Nem, talán utáltam is sok mindenre visszagondolni, azért...” Lásd VÁGÓ Márta, *József Attila*, kiad. TAKÁCS Olga, tan., jegyzetek FEHÉR Erzsébet (Budapest: Noran Kiadó, 2005), 299–300.

70 Jeleznék egy módszertani problémát is. A költő mélylélektanhoz való viszonyát itt *szociálpszichológiai* fogalmak segítségével próbálom bemutatni, amit éppolyan legitim megközelítésmódnak tekintek, mint ha – mint újabban szokás – pszichoanalitikus terminológiával élnék. Az is feljogosít erre, hogy még József Attila legjelentősebb pszichoanalitikus szövege, a *Szabad-ötletek jegyzéke* is legalább annyi információt tartalmaz a költő társadalmi bonyodalmairól, mint betegségről.

kiengesztelni őt. 1933 júniusában részt vett a Lillafüreden megrendezett íróhéten, itt írta meg egy hirtelen fellobbant szerelem hatására az *Ódát*, Szántó Judit pedig ezt követően öngyilkossági kísérletet követett el. Együttélésük később súlyos válságba került. A költő 1934 első felében Hódmezővásárhelyen állította össze *Medvetánc* című kötetét, amely decemberben jelent meg. 1935 tavaszától Gyömrői Edithez jár pszichoanalitikus kezelésre. Beleszeret analitikusába, és a viszonzatlan szerelem szélsőséges indulatokba és helyzetekbe kergeti.

Költészetének átalakulása

Ki kell térnem arra is, hogy költészete 1935-ben milyen jelentős változást mutat.

A közvetlenül József Attila halála után írt és a *Szép Szó* emlékszámban megjelent kitűnő pályaképében Fejtő Ferenc felfigyelt arra, hogy az életműben nehéz elkülöníteni korszakokat, mert József Attila jellegzetes verstípusai ismételten visszatérnek pályája különböző szakaszaiban. Korai gesztusai visszaköszönnek utolsó korszakában is, így az anarchista-kamaszos lázadó hang a *Születésnapomra* című versében (1937) vagy az ezzel éppen ellentétes karakterű, nosztalgikus múltidézés *Az a szép, régi asszony* címűben (1936), amelyről méltán írta Németh G. Béla, hogy a *Nyugat* impresszionista poétikáját imitálja.⁷¹

Csak alapos kutatással sikerült tisztázni, hogy nem egy költeményét, amely a kései korszak aurájával rendelkezik, valójában jóval korábban írta. Az *Arany* című versről Stoll Béla derítette ki, hogy nem 1937-es, mint azt Németh Andor és mások gondolták, hanem föltehetően 1929 végi.⁷² A *csodaszarvas* esetében csak annyi bizonyos, hogy először 1933 augusztusában jelent meg, de azt nem lehet tudni, hogy a barthás-népi orientációval való leszámolás ihlette 1930-ban vagy a rövid, átmeneti jobboldali tájékozódás lezárásaként született 1933-ban.

A pszichoanalitikus kezelés azonban radikálisan átrendezte költészetét. Igaz, a nagy mozgalmi versek árnyékában is születtek a gyermekkor gyötrelmes emlékeiről hírt adó versek (*Egy kisgyerek sír*, 1933, *Iszonyat*, 1934) és a múlt ismeretlen, sötét erőit általánosító tanúságtétel (*Számvetés*, 1934). De 1935-ben szinte kizárólagossá válik (átmenetileg) az a többnyire szonett formájú verstípus, amelyben a terápia következményeként a *tudattalanból felszínre hozott bűnösség* gondolata kerül középpontba.

A költő számára is váratlan fordulat ez. Babits Mihálynak írja:

Az a különös dolog történt, azaz történik velem, hogy a saját szemem láttára átalakulok, s ennek az átalakulásnak a valódiságát még alig tudom megfogni. Így nem is igen ír-

71 Vö. NÉMETH G. Béla, „Az imitációs versalkotás egy példája: *Az a szép, régi asszony* [1981]” in NÉMETH G. Béla, *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 229–254 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1982), 242.

72 Nemcsak a kézirat vizsgálata, hanem a motívumok más versekben való előfordulása alapján is. Lásd STOLL Béla, „József Attila »Arany« című versének keletkezési ideje”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 700–701.

tam, inkább csak „fogásom” ellenőrzése végett próbálkoztam, mint a gyermek, aki hallgat ugyan a szóra, hogy éget a tüzes kályha, de azért kísérletet tesz, hogy megérintse, megismerje.⁷³

Korábban is írt szonetteket (sőt szonettkoszorút is), és azok között is feltűnően sok a pillanatkép (például *Éhség*, Perc, mindkettő 1922). De míg azok külső nézőpontból rögzítenek jellegzetes élethelyzeteket, és a látványelem dominál bennük, addig az 1935-ös szonettek kizárólag reflexiókból építkező, vallomásos állapotrajzok, amelyekben a tépelődő, nyugtalan és bizonytalan Én-nek nincsenek elfogadható válaszai önmaga számára sem.

A szöveg előrehaladását a felismerés és értetlenség váltakozása biztosítja: „Én nem tudtam, hogy annyi szörnyűség / barlangja szívem. [...] Most már tudom. E rebbenő igazság / nagy fényében az eredendő gazság / szivemben, mint ravatal, feketül. / S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam: / bár lennétek ily bűnösök mindnyájan, / hogy ne maradjak egész egyedül.” (*Én nem tudtam*), vagy „Világot hamvasztottam el szivemben / és nincs jó szó, mely megrikasson engem, / kuporogva csak várom a csodát, / hogy jöjjön el már az, ki megbocsát / és meg is mondja szépen, micsodát / bocsát meg nekem e farkasveremben!” (*Mint gyermek*).⁷⁴

Nemcsak a közös szonettforma teremti meg az 1935-ös versek összetartozását, hanem a beszédhelyzetük és a középpontban álló egzisztenciális szorongás ismétlődése is. A szonettforma még csak nem is kötelező, hiszen közéjük sorolható *A bűn* című verse is (1935), melyet Arthur Koestler találóan nevezett el „freudi népdalnak”.⁷⁵ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a pszichoanalitikus ihletettség uralkodóvá válása mintegy *önálló pályaszakasszá* avatja az 1935-ös időszakot.⁷⁶

S minthogy ekkor ez az életérzés válik költeményeinek alapjává, József Attila méltán írta Halász Gábornak küldött (gyakran idézett és szerintem félreértett) levelében, hogy a proletárságot is „formának” látja.⁷⁷ De azt már a költő utólagos önismerésének, *kommunista múltja eltávolításának* tartom, hogy ekkori alkotásmódját *visszamenőleg rávetíti munkásmozgalmi lírájára*, és a külvárosi táj sivárságát egyoldalúan önmaga

73 „József Attila – Babits Mihálynak (Hódmezővásárhely, 1935. augusztus 18.)” in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 426. A levélhez József Attila a *Mint gyermek* és *A bűn* című verseit mellékelte, amelyek megjelentek a *Nyugat* 1935. szeptemberi számában.

74 Ha „képszerűen” próbálnánk meg ábrázolni az egyes versek kapcsolatát egymással, a korai szonettek – minthogy a látvány rögzítése lezárul – *elkülönülnek* és pontszerűen állnak egymás mellett, míg a kései költemények „összeérnek” egymásba, mintegy „folytatják” egymást, annyira, hogy akár *ciklust* is össze lehetne állítani belőlük.

75 Vö. ARTHUR KOESTLER, *A láthatatlan írás*, ford. MAKOVECZ Benjámin (Budapest: Osiris Kiadó, 1997), 199.

76 Itt egy korábbi tanulmányom gondolatmenetét követem. Vö. VERES András, „A kései korszak verstípusairól”, *Magyar Tudomány* 166 (2005): 1415–1430.

77 „József Attila – Halász Gábornak (Budapest, 1935. április után)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 422. A levélnek csak az a részlete ismeretes, amelyet Halász Gábor közzé tett. Szerintem az volt félreértés, hogy úgy értelmezték: József Attila szavai *értvényesek egész mozgalmi lírájára*.

komor lélekállapotára vezeti vissza.⁷⁸ Valójában egészen más léthelyzetbe került 1935-ben, mint amilyenben 1932-ben vagy 1933-ban volt.⁷⁹

Csalódása a kommunista mozgalomban megrendíti elméleti biztonságát is. Az *Elégia* (1933) legjellemzőbb, történetbölcséleti háttérű ellentéte („Az egész emberi / világ itt készül. Itt minden csupa rom.”) még azt jelzi, hogy a kopár vidék (amely ugyanakkor „áldott anyaföld” is) mintegy kihívja maga ellen a sorsot: megérett rá, hogy megváltozzon, illetve megváltoztassák.

József Attila szocialista tájköltészetében a felszín sivárságát – ha más nem, hát – a nézőpont struktúraszervező biztonsága-biztonságigénye ellensúlyozza. A népdalok parallelizmusán is nevelkedett költő rendkívül nagy gondot fordított a kompozícióra, talán a *Téli éjszaka* (1933) lehet rá a legjellemzőbb példa, ahol előbb teljesen kiüresíti, lecsupaszítja, majd újraépíti és benépesíti a teret.⁸⁰ Valamennyi jelentős verse összegező hatásra törekszik, és ez nemcsak a tájleírásról mondható el, hanem az *Ódáról* (1933), e korszakának egyetlen szerelmes költeményéről is.⁸¹

Szemléleti fordulátát legélesebben az 1933 végén, 1934 elején írt *Eszmélet* című verse (illetve versciklusa) reprezentálja, amely paradox módon *egyszerre* összegező szándékú és ugyanakkor az összegezés lehetetlenségét bizonyító mű. Középpontjában *a rend és a rendezettség problematikussága*, illetve (a szöveg utolsó harmadában) *a helyes magatartás megtalálásának dilemmája* áll. Különösen nagy hangsúllyal szerepel benne a *determinizmus* értelmezésének összetettsége, bizonytalansága.

A negyedik versszak egy totális, de meglepően ingatag determinációt feltételez a világban, ugyanis olyan „vasrendet” vetít elénk, amely valójában *rendezetlen* („Akár egy halom hasított fa, / hever egymáson a világ”). A totális determináció annyira labi-

78 A levélrészlet teljes szövege: „... Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jöljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel. Ezért – sajnos – a baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokontalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.” Lásd uo.

79 Figyelemre méltó, hogy míg a munkásmozgalmi lírája egy részében (például a *Munkások* esetében) József Attila hangsúlyozottan metaforikusan próbálja oldani a tézisszerű mondanivalót, addig az 1935-ös szonettek reflexiózuhatagában minimalizálja a szóképeket.

80 A verszárlat érdekessége, hogy a nézőpontot ambivalensnek mutatja: „Hol a homályból előhajol / egy rozsdalevelű fa, / mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa.” A „birtokviszony” értelmezhető úgy is, hogy a *nincstelenség* birtokosa, de úgy is – az áttekintés/átlátás képessége és biztonsága révén – mint *szellemi* tulajdonosa (vagy szocialista szemszögből: *érdemi* tulajdonosa).

81 Az *Óda* magas hőfokú, indulati kitörésektől nem mentes, rábeszélő gesztusa természetesen fényévekre van a *Külvárosi éj* vagy a *Téli éjszaka* Énjének szenvtelen, megfigyelő beállítottságától. A reflexió nemcsak dominál benne, hanem teljesen önállósul a látványelemektől. Ahhoz képest, hogy a *Téli éjszaka* és az *Elégia* komor, kihűlt tájainak létezése valamiképp az egész emberi történelem felelősségét veti fel, nem található bennük olyan, az *Óda* jól ismert soraihoz hasonló elvont, bölcséleti jellegű állítás, mint „A lét dadog, / csak a törvény a tiszta beszéd”. Igaz, e szövegrész igencsak váratlanul bukkan fel, jelentését korántsem könnyű megfejteni.

lisnak bizonyul, hogy a szakasz utolsó sorában az derül ki róla, nincs jövője („Ami van, széthull darabokra”).

A hetedik versszak pedig úgy szól a törvény és a véletlen kapcsolatáról, hogy személyes tapasztalatként mondja ki: a törvény nem képes tartósan úrrá lenni a véletlenen.⁸² Míg a hetedik szakaszban a *kiszámíthatatlanság* képzete társul a véletlenhez, addig a hatodikban és a nyolcadikban a *szabadság* – ez pedig nem akármilyen ambivalenciát jelez. De az *Eszmélet* egészéről is megállapítható, hogy – jóllehet kifogástalan logikai struktúrával rendelkezik – mivel állításait folyamatosan érvényteleníti, valójában az elbizonytalanítás (és az eldönthetetlenség) retorikája uralja.⁸³ Az 1935-ös szonetteknek nincs is jól látható struktúrájuk, a reflexiók szinte a semmibe futnak.

1936-tól viszont színesebbé, változatosabbá válik az összkép. A freudista vonulatot folytató *számadás-költemények* mellett megjelennek a *menekülési kísérleteknek* hangot adó,⁸⁴ valamint a munkásmozgalmi lírára emlékeztető *közéleti* témájú versei is. A költő struktúraépítő képessége nem csökken, asszociációs köre viszont jelentősen bővül.

Utolsó versei távol állnak szerkezetileg az *Eszmélet* vagy akár az *Óda* polifóniájától, *egyetlen szólamuk van*, amely kizárólag a tragikus irónia vagy a tragikus elégia hangnemét engedi meg. A vers Én-je szembenéz szerepei ellehetetlenülésével, a pusztulás elkerülhetetlenségével, és a közeli halál perspektívájából elhibázottnak látja életét.

Németh G. Béla, aki az 1960-as évek derekán hívta fel a figyelmet nagy hatású tanulmányaiban az utolsó versek megkülönböztetett jelentőségére, úgy gondolta, hogy a számvetés gesztusa épp olyan kíméletlen, mint az a sorsképlet, amit ennek eredményeként kap. Úgy vélte, hogy ezek a versek kizárnak minden érzelmességet, és mentesek az életrajzi utalásoktól.⁸⁵

Én nem hiszem, hogy hiányozna belőlük akár az egyik, akár a másik. Bár a teljes életcsöd sorsmodellként való felmutatása eleve általánosít, azaz *elvonatkoztat*, de a személyes érintettség annyira erős ezekben a versekben, hogy az olvasó óhatatlanul *fölpélt* magában a megnyilatkozó személyiséget. Némelyik esetben tetten érhető az *önsajnál*at jelenléte is. A kétségtelenül domináló irónia és önirónia többször is át-

82 Figyelemre méltó párhuzam, hogy a feltehetően ugyanekkor keletkezett, töredékben maradt fejtegetésében (*A művészet kérdése és a proletárság* című írására már utaltam korábban) az ortodox marxizmus szigorúan oksági felfogásával szemben a tudományfilozófus Émile Boutroux-ra hivatkozik (egyebek között Bergson és Durkheim mesterére), aki kétségbe vonta a determinizmus pozitívista módon elgondolt egyetemes érvényességét. A vers és az eszmefuttatás átmeneti pozícióját jelzi, hogy József Attila ekkor még ambivalens álláspontot foglal el. Később, a *Hegel – Marx – Freud* egyik nyersfogalmazványában már bírálja Marxot a véletlen lebecsüléséért.

83 Lásd bővebben: VERES András, „Az *Eszmélet* szerkezetéről”, in *Eszmélet: A Balatonalmádiban és Balatonszárszón 2012. szeptember 28–30-a között rendezett Eszmélet-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. FÜZFA Balázs, A 12 legszebb magyar vers 11, 121–131 (Szombathely: Savaria University Press, 2013).

84 Ezek közül a legismertebbek a Flóra-szerlem ihlette versek, de a viszonzatlan Gyömrői Edit-féle szerlem által kiváltott, átkozódásba forduló verseit is menekülésvágyának meghiúsulása inspirálta. (Az is igaz, hogy a Flórához fűződő érzései is viszonzatlanok maradtak.)

85 Lásd NÉMETH G. Béla, „Az önmegszólító verstípusról [1966]” és „Még, már, most: József Attila egy kései verstípusáról [1969]”, in NÉMETH G., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 103–168, 169–206.

vált fájdalmas-panaszos hangba, mint például a *Talán eltűnök hirtelen...* kezdetű költeményben: „Bánat szedi szét eszemet, / ha megtudom, mire jutottam”; „és most könnyezve hallgatom, / a száraz ágak hogy zörögnek”.

Zászlólevonás

A mozgalomból kikerülve József Attila átmenetileg légüres térbe került. Bár a kommunista párt már 1933-ban kizárta őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy 1934 nyarán nem kap meghívást a Szovjetunióba, úgy éli meg, mint kizárásának közszemlére vételét. Sérelmét ekképpen írja meg Veres Péternek:

Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoábérenc renegát vagyok. De költő. Ők viszont nem burzsoábérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.⁸⁶

Új szövetségeseket próbál találni, ami elvi engedményekkel is jár. A szociáldemokrata Mórus Illésnek sikerül őt megnyernie a *Szocializmus* folyóirat köre számára, és József Attila néhány írásában átveszi a Szovjetunió fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, a *szocializmus bölcselete* című cikkében pedig magáévá teszi evolucionista determinizmusukat is. De közeledése a szociáldemokratákhoz nem fordult át szoros és tartós kapcsolatba.

Meghökkenítő, bár magyarázható fejlemény, hogy 1935-ben – az egzisztenciális elletetetlenülését panaszoló verseivel egy időben – megnő József Attila harci kedve, szinte egymásra torlódnak publicisztikái és lapalapítási tervei. Az Új Szellemi Front néven fellépő, Gömbös Gyulával szövetkezni próbáló népi írók ellen azonnal felemeli szavát, és a vele azonos nézetet valló Ignótus Pállal szövetkezik, ami végül a kettejük által szerkesztett baloldali folyóirat, a *Szép Szó* megalapításához vezet.

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítás után. Kevésbé látszik érthetőnek a nagypolgári, liberális Magyar Cobden Szövetség középosztály-ankétján való szereplése.⁸⁷ Csakhogy fölöttébb jelentős volt a vita tétje, és József Attila *felekezeten kívüli marxistaként* szólott hozzá, próbálta meg értelmezni a *munkásmozgalom által figyelembe nem vett* középosztályt, amely aztán azzal vététe észre magát, hogy uralomra segítette a fasiszmusokat.

Ekkori publicisztikája szándékosan kihívó és szinte tervszerű sorrendet mutat. A vele baráti viszonyt ápoló Kosztolányi Dezső költészetéről szóló írásával nyilvánosan demonstrálja a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ezt követően pedig olyan könyvről ír recenziót, amely a reformista Hendrik de Man különutas szocialista irányát propagálja (*Új szocializmust! Hort Dezső könyve*). Va-

86 „József Attila – Veres Péternek (Budapest, 1934. szeptember 24.), in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 411–414, 412.

87 Föltehetően Ignótus Pál volt a közvetítő, maga Ignótus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának legfőbb szereplői érdekeltnek tudták magukat a középosztály-probléma megítélésében.

lószerűleg ez a könyv szolgált mintául számára, amikor utolsó jelentős, sajnos töredékben maradt tanulmányának (*Hegel – Marx – Freud*) megírásába fogott. Ebben fogalmazza meg a legradikálisabb Marx-kritikáját, és egyúttal kiutat próbál találni Európa és a marxizmus válságából.

Valamennyi írásában jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista orientációját*. Ahhoz képest, hogy átmenetileg magára maradt, magabiztosan nyilatkozik, kitartóan megy a saját feje után. Talán leginkább ekkori attitűdje csábíthatja az értelmezőket arra, hogy „szabadon lebegő” értelmiségiként számoljanak vele.

A költő által már korábban, a mozgalomban is képviselt összefogás igénye, a nácizmus és a többi diktatúra ellenében megvalósítandó *népfrontpolitika* szükségessége felmerült a Cobden-vita során is. Később ennek jegyében került sor a *Szép Szó* megalapítására, ezt tükrözi a lap szerkesztőinek és szerzőinek összetétele.

Egy interjú során, amikor arról faggatták József Attilát, hogy miképp működhet együtt a más világnézetű Ignó Pálal, válaszképpen éppen őt idézte: „Azon, hogy polgári baloldali legyen-e, szocialista, kommunista vagy akár anarchista, gondolkozhatom. De azon, hogy baloldali legyen-e, pillanatig sem.”⁸⁸

Az összefogás csaknem mindig közös ellenfelet feltételez. A *Szép Szó* azzal a szándékkal indult, hogy a nemzedék népi szárnyát képviselő *Válasz* ellenlapja legyen. Az első szám 1936 februárjában jelent meg.

Tehát a *tizedik zászló* József Attilának a *Szép Szó* köréhez való tartozását jelöli. A lap törzsgárdájában megértő és – ami számára legalább annyira fontos – az ő költészetét jelentősnek elismerő társakra talált.⁸⁹

1936-ban a lap előfizetési felhívásában, melyet együtt írtak Ignó Pálal, leszögezik, hogy a munkásosztály nem töltötte be történelmi küldetését, nem váltotta meg az emberiséget, amely éppen a teljes *széthullás* állapotában van:

Korunk emberisége a skizofrénia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztályöntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és *szét akarják tépni az emberiséget*, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek, mint valaha.⁹⁰

A *Szép Szó* programszerűen *kívánt fellépni a nemzeti, a faji és az osztályok szerinti kirekesztés ellen*. Összebékíteniének mindenkit, az „emberi egység” helyreállítása érdekében.

A költőtől származik a lap címe, melynek jelentését a méltán híres *Szerkesztői üzenetében* magyarázza meg. Legjelentősebb kései közéleti verseit is a lap megrendelésé-

88 MOLNÁR Tibor, „Beszélgetés a magyar Panait Istratival [1936]”, in *Kortársak József Attiláról*, szerk. BOKOR László, kiad. TVERDOTA György, Új Magyar Múzeum, 3 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 1:420. A továbbiakban: KJA[1–3] 1987.

89 Vágó Márta emlékezése szerint „[n]agy dicséreteket sohasem kapott verseiért Attila a fiúktól. Magától értetődőnek találták, hogy csak egészen kiválót írhat, és ha kissé gyengébb dolgot hozott, felháborodtak.” Lásd VÁGÓ, *József Attila...*, 312.

90 JÓZSEF Attila, „[T. C.!] [A *Szép Szó* előfizetési felhívása]”, in JAÖTC 2018, 2:1000. (Kiemelés tőlem – V. A.)

re írja. Közülük a legkorábbi, *A Dunánál* voltaképpen az előfizetési felhívás programját emeli költészetté.

Az Európa-szerzte elszaporodó diktatúrák és a háborús fenyegetés szorításában egyaránt békét ajánl a honszerzés és az osztályharc nyerteseinek és veszteseinek:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarg
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Werbőczy és Dózsa mehökkentő összebékítésével az osztályellentéteket is felszámolná.

1936 telén József Attila új pszichoanalitikust keres, végül Bak Róbert veszi át kezelését. 1936 karácsonya előtt jelenik meg utolsó verseskönyve, a *Nagyon fáj*. Vágó Márta is, Cserépfalvi Imre is beszámol róla, hogy mennyire megviselte a kötet iránt mutató érthetetlen érdektelenség. Hasonlóképp személyes kudarcként élte meg, amikor 1937. január 14-én, a *Szép Szó* által szervezett esten rendőri betiltás miatt nem olvashatta fel Thomas Mannt üdvözlő ódáját.

Februárban meghal a sógora és volt gyámja, Makai Ödön, akinek temetésére – nővérei könyörgése ellenére – nem hajlandó elmenni. Ekkor ismerkedik meg utolsó szerelmi ciklusának ihletőjével, Kozmutza Flórával. Július második felében éri az utóbb végzetesnek bizonyuló idegösszeomlása. Szanatóriumi kezelésre szorul, amit barátai igyekeznek eltitkolni. A *Szép Szó* októberi csehszlovákiai körútján nem tud részt venni. Novemberben elhagyja a Siesta szanatóriumot, nővérei ápolják Balatonszárszón.

Betegségének elhatalmasodása, kiegyensúlyozatlan lélekállapota, gyakori indulatkietörései miatt barátai állandó aggodalomban élnek. Szerkesztői feladatait is egyre kevésbé tudja ellátni. Vágó Márta, aki a *Szép Szó* adminisztratív teendőit végzi, megdöbbenő esetekekről is beszámol:

Egy kedd délután nem tudtam átmenni a kiadóhivatalba, influenzás voltam és feküdtem. [...] Attila lázadozva beszélt arról, hogy a baloldalon nem becsülik semmire, nem fizetik meg, minek maradjon köztük egészen hiába? Elmegy egy jobboldali laphoz. Nem tudom már, milyen aktuális okból dühöngött.⁹¹ [...]

A legközelebbi pénteken nem jött el hozzám. A fiúk kétségbe voltak esve. Még az a gondolat is fölmerült, hogy hűtlen lesz, talán „átmegy jobbra?”⁹²

91 VÁGÓ, József Attila..., 287.

92 Uo., 337.

Lehetett alapja annak, amit Kodolányi János írt kettejük utolsó, „kísérteties” találkozásáról, amikor a költő hozzá és a *Válaszhoz* – azaz a konkurenciához – fordult segítségért.⁹³ A *Válasz* persze abban volt érdekelt, hogy leválassza őt a *Szép Szóról*. Kodolányi pontos képet ad arról, hogy József Attila

[ö]nbizalma, hite, a jövődében való reménysége föllángolt, amikor a *Szép Szó* című folyóirat megindult s ő egyik szerkesztője lett. Most hát végképp a múltba merültek a világforradalmi „líra” különítményesei és Attila a „szociális kapitalizmus”, az „újhumanizmus” szöveivőihez tartozott. Itt is megőrizte makacs különállását, itt is radikális szocialista maradt, de természetesen, egyre fájdalmasabban kezdte érezni magyarságát is. Barátai között teljes szabadságot élvezett, mégsem tudott egészen odatartozni.⁹⁴

A pálya végéhez érve megkísérlem tisztázni József Attila gyakori és gyors irányváltásainak lehetséges okait. Hihetetlenül mozgalmas életút az övé, hirtelen fordulatok, kitárlkozások és bezárulások sorozata; a megtapasztalás és a próbatétel szinte kényszeres szomja hajtotta. Nem csoda, hogy váratlan fordulataival a hozzá közel állókat is zavarba hozta.

Féja Géza, aki cikkek sorában állt ki József Attila mellett (amikor mindketten az *Előőrshöz* tartoztak), és 1930 augusztusában mint „igazán nem osztálypoétát” védte meg a Babits-konfliktust követően, méltán háborodott fel néhány hónappal később, amikor kézhez kapta a vélekedésére ugyancsak rációzó *Döntsd a tőkét, ne siránozz* kötetet, s nevezte a verseit osztályharcossá átiró József Attilát „szélkakas-költőnek”.⁹⁵ (Később viszont – a *Medvetánc* megjelenésekor – elégtétellel nyugtázta az ellentétes irányú változást.⁹⁶)

Nagy Lajos pedig, a költő közeli barátja, akivel a szovjet meghívás elmaradása miatt összekülönbözött (Nagy Lajost ugyanis meghívták), *Budapest nagykávéház* című szatirikus regényében (1936) József Attiláról mintázta Gerlei nevű szereplőjét, aki egyszer liberális, másszor szélsőjobboldali, végül demokratikus lapok alapításában segítkezik, és verseit minden alkalommal átírja az új célnak megfelelően.⁹⁷

Valóban „szélkakas” lett volna? Elhárítható-e az elvtelenség gyanúja? A feleletet előbb általános szinten próbálom megadni.

József Attila nemzedéke gyermekfejjel élte meg a világháborút, amelynek nemcsak Európa embertömegei estek áldozatul, hanem a 19. század büszke, optimista eszméi is, a megingathatatlannak vélt hit a haladásban és az emberi szabadságban. E nemzedék bizonytalanul, nagyfokú *eszméi deficit* mellett kezdett eszmélni.

Kosztolányi Dezső *Ezerkilencszázharminchárom* című novellájában, amelynek Jancsi János nevű hőse József Attila alteregója, a „háború utáni nemzedék” tagjait úgy mutatja be, mint

93 KODOLÁNYI JÁNOS, „József Attiláról”, *Magyar Élet* 1, 1–2. sz. (1938): 33–35; KJA2 1987, 1182.

94 Uo.

95 FÉJA GÉZA, „Osztályköltszet? [1930]”, in KJA1 1987, 194–195; FÉJA GÉZA, „Szélkakas-költők [1931]” in KJA1 1987, 208–211.

96 Vö. FÉJA GÉZA, „Medvetánc [1935]”, in KJA1 1987, 364–367.

97 NAGY LAJOS, „Budapest Nagykávéház [részlet]”, in KJA1 1987, 434–441.

akik feleslegessé vált életükkel fizetnek hadisarcot azért a véres dáridóért, melyet annak idején tudtuk és beleegyezésük nélkül rendezett egy másik korosztály. A számlát – végzetes tévedésből – nekik nyújtották át. Ezek a fiatal emberek nem csalódtak. Csalódní csak az tud, aki valaha hitt. Nekik erre nem engedtek időt. Első elemis korukban az utcasárban heverő újságokból betűzgették ki, hogy az emberek puskatussal verik egymást agyon s a betegek rágyújtják a kórházat. Önekik nem volt miből kiábrándulniuk.⁹⁸

Jancsi Jánost így jellemzi Kosztolányi:

Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra, vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni.⁹⁹

Igen érdekes, hogy Móricz Zsigmond is – aki József Attila személyes vallomása nyomán idézte fel a róla írt nekrolójában a költő gyermekkori emlékeit – hasonlóképp *a cél nélküli várakozást* emeli ki a költő legfőbb vonásaként:

Hát ő elment a boltjába, háború volt, sokan voltak. Ő szerényen várt. Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás. Sorra várni. Akkor ő esetleg kaphat.¹⁰⁰

A nagyfokú céltalanság-tudat nemcsak a céltévesztésnek lehet melegágya, hanem a tartós elköteleződéstől való ódzkodásnak is. József Attila messzemenően tisztában volt azzal, hogy *a társadalmi üresség* érzése milyen nagy veszélyekkel járhat, a fasiszmus térhódítását is részben ezzel magyarázta.¹⁰¹

Bár a Kosztolányi költészetéről írt recenziójában méltányolja, hogy költőtársa szembe mer nézni a társadalmi ürességgel, de ezt önmagában elégtelennek tartja, és hozzászól: „A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható”.¹⁰² Tehát nem arról van szó, hogy az elvek nélkülözhetők lennének, hanem arról, hogy nem tudhatjuk, melyik eszme váltja be a hozzáfűzött reményeket.

A háború után indult nemzedék legjobbjai nem kerülhették el, hogy végigkóstolják a kor valamennyi szellemi és mozgalmi kínálatát. *Folyamatos ingamozgásukat az útkeresésük során szerzett csalódásaik magyarázzák*. Talán elegendő Illyés Gyula példájára hivatkoznom, aki párizsi emigrációval, baloldali és avantgárd indulással a háta mögött tért

98 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Ezerkilencszázharminchárom [1933]”, in KJA1 1987, 317. Később *Barkohba* lett a novella címe.

99 Uo.

100 MÓRICZ Zsigmond, „Nagyon fáj: Az egyetlen teher: az Élet: József Attila emlékeztet magamra [1938]”, in KJA2 1987, 959.

101 Éppen a Kosztolányi-recenzió *Ének a semmiről* című változatában írja: „E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasiszmissal, hitlerizmissal elfojtani.” Lásd JÓZSEF Attila, „Ének a semmiről [1935]”, in JAÖTC 2018, 2:928.

102 JÓZSEF Attila, „Kosztolányi Dezső (1935)”, in uo., 918.

meg az újnépies-újrealista költészethez; a Bartha Miklós Társaságban hol a baloldali, hol pedig a jobboldali szárnyhoz csatlakozott; és miközben Babits előzékeny támogatását élvezve szerkesztője lett a *Nyugat*nak (majd a *Nyugat* örökebe lépő *Magyar Csillagnak*), egyik kezdeményezője és szervezője a népi írók mozgalmának, és a *Válasz* szerkesztésében is szerepet vállalt.

De míg József Attila kedvét lelte a látványos ütközésekben, és nem riadt vissza attól, hogy feléigessen maga mögött hidakat, addig Illyés Gyula nemritkán a karakteréhez közelebb álló közvetítő-egyeztető misszióknak igyekezett megfelelni. Habitusbeli különbségük sejteti, hogy milyen személyes tulajdonságai magyarázzák József Attila útke-resésének a nemzedéktársaihoz képest is meglepően sok fordulatát.

Elméleti írásai alapján persze tudni lehet, hogy gondolkodásának voltak állandó, stabil elemei is. Amint Tverdota György megállapítja, „[i]lyen elemi igénye volt az élet kon-tingens, esetleges, változó nyüzsgését, a jelenségek véletlenszerű alakulását visszavezetni biztos, mozdíthatatlan, szilárd alapelvekre”.¹⁰³ De éppen az abszolútra törekvő belső parancsa, a feltétlen igazságot kereső szenvedélye gátolta meg sokáig abban, hogy tartósan le tudjon horgonyozni egy-egy koncepció mellett. Kiváló logikai képességekkel rendelkezett, de némelykor ez is ellene fordult, amikor túlságosan komolyan vette a logikai össze-függések bizonyító erejét.

Igaz, jó oldala is volt annak, hogy könnyen és gyorsan tudott túllépni a hibásnak, tévesnek vagy elégtelennek vélt állásponton, ami jelentős mértékben növelte nyitottságát. És az is igaz, hogy végül meg tudott állapodni a marxizmus és pszichoanalízis, illetve a kettő kombinációján alapuló elképzelése mellett.

Lételeme volt a vita, a bizonyosság mindenáron való keresése és képviselése.¹⁰⁴ Ez nemcsak a mozgalomban vált ártalmára, hanem a kávéházi és baráti eszmecseréken is. Pengeélű, de sokszor a részletekbe tévedő érvelésmódját vitapartnerei körbeforgónak vagy egyenesen értelmetlennek hitték. Vas Istvánt idézem, de más kortársait is lehetne:

[M]agyarázatra szorul, mi idegesítőt találtam én József Attilában [...] Például a vitázó kedvét. Az én tapasztalatom szerint társaságban két dolog tudta felvillanyozni: a kötöz-ködéssel határos viták meg a játék.¹⁰⁵

Gyarmati Fanni naplójának lapjain is sokszor bukkan fel a költő fölöslegesen vitatkozó alakja (holott Fanni igen nagyra tartja őt). „Attila folyton beszél, sokszor összefüggéstelenül – olvasható az 1935. március 13-ai bejegyzésben –, [...] Judit nagyon okos és

103 TVERDOTA György, „József Attila gondolkodástörténete 1930–1937”, in JAÖTC 2018, 1:27.

104 Tverdota György ezt úgy értelmezi, hogy „intenzív, élénk és folytonos párbeszédet folytatott kortársai-val. A beszélgetőtársakra e dialógusok olyan mély benyomást gyakoroltak, hogy sok mindent megőriztek az utókor számára, amire a költő értekező prózájában csak utalás történt [...] József Attila gondolkodói alkatát tehát csak akkor jellemezhetjük megfelelőképpen, ha költészetének gondolati mozzanatait is e párbeszéd kereteibe helyezve értelmezzük...” TVERDOTA György, „Párbeszéd a korrallal: József Attila gondolkodói alkatát”, *Literatura* 12, 1–2. sz. (1985): 101–111; TVERDOTA György, *Ihlet és eszmélet: József Attila, a teremtő gondolkodás költője* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 11.

105 VAS István, *Nehéz szerelem* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1972), 783.

helyes volt, és olyan anyás az Attilával szemben. Attila is helyes, csak állandóan kell vitatkoznia, ha nincsenek is vitatható problémák. Híztérikus kicsit, de megengedheti magának. Nincs még egy olyan figura, mint ő a mostani magyar irodalomban.”¹⁰⁶

Politikai elköteleződéseiben is találunk stabil elemeket. Talán Ignótus Pál jellemezte legtalálóbban:

József Attila mindig *ellenzéki* volt a szó legszorosabb értelmében; mindig *baloldali* volt, még az *Előrs* kiruccanást is beleértve, s mindig *szocialista*, tágabb értelemben. Ezen a kereten belül azonban többször változott [...] Kezdte volt mint a bolsevizmussal rokon-szenvező forradalmi szocialista, szigorúbb pártpolitikai kötelekek és, tudommal, párt-politikai viaskodások nélkül. Azután csuszamlott jobbra-balra-szélsőbalra, bölcséleti és zsurnalisztikai lejtőkön, világszövetkezeti álmokból anarchoszindikalizmusba, intuícionizmusból fenomenológiába, végletes kollektívizmusból végletes individualizmusba és a kettőnek különféle elegyes változataiba.¹⁰⁷

Kortársai, sőt barátai is hajlottak rá, hogy lebecsüljék, kiforratlannak és szélsőségesnek tekintsék politikai állásfoglalásait. Nem kétséges, hogy voltak tévedései, erőltetett absztrakciói és asszociációi, de gyakorlati politikai kérdésekben a legtöbbször neki volt igaza.

A marxizmusban éppen az vonzotta leginkább, hogy *gyakorlati útmutatást* ad a munkásmozgalom számára. József Attilát kezdetben nem elméleti megfontolások vezették. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövődölését, katasztrófaelméletét. Amikor a költő az illegális kommunista párthoz csatlakozott, a történelmi igazságszolgáltatást és haladást előmozdító folyamat részesének tudta magát. Nagyon komolyan vette, hogy a szocialista mozgalomnak egyszerre kötelessége és kiváltsága az emberiség ügyének képviselése. Ezért nem rendítették meg az apró-cseprő mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler váratlan győzelme volt.

S minthogy a marxi elmélet a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, szükségképpen függővé tette magát az effajta történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy otthagyták a mozgalmat. Mások bűnbakkereséssel voltak elfoglalva, a kommunista és a szociáldemokrata pártok egymást vádolták. József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre ke-reste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

Mindenekelőtt arra kereste a választ, amit legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: vajon miért nem következett be a Marx által jó-solt forradalom, „miért nincs még szocializmus”, miközben van már hitlerista állam:

106 RADNÓTI Miklósné GYARMATI Fanni, *Napló 1935–1946*, kiad. FERENCZ Győző és NAGY Zsejke, 2 köt. (Bu-dapest: Jaffa Kiadó, 2014), 1:22.

107 IGNÓTUS Pál, *Csipkerózsza: Budapesti és londoni emlékek* [1947], kiad. NAGY Csaba (Budapest: Múzsák Közmű-velődési Kiadó, 1989), 153. (A kiemelések tőlem – V. A.)

Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba [...] Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?¹⁰⁸

A diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor nemcsak a marxi jövődőlést látszott cáfolni, hanem az annak alapjául szolgáló *történetfilozófiát* is. József Attila megkísérelte feltárni, illetve kiszűrni a tanból a hibás elemeket. A legnagyobb problémát a világ-történelmi küzdőtér alanyi szereplője, az ösztönei által (is) determinált proletariátus lélektanának figyelmen kívül hagyásában látta.

Nagyszerű nekrológiájában Arthur Koestler igen szuggesztíven szólt arról, hogy

József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek rothadása épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy családottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párthoz fűződő érzelmeit jellemezte, ahogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük.¹⁰⁹

Csak hogy korrekcióra szorul ez a beállítás, hiszen József Attila nemcsak kiábrándult a pártból és szakított vele, hanem megpróbált valamifajta értelmes *alternatívát találni*. De sem a szociáldemokrata pártban nem sikerült fellelnie ezt, sem más politikai vagy társadalmi erőben. A Kodolányi által emlegetett „újhumanizmus” (mint ahogy a *Szép Szó* előfizetési felhívásában vázolt felfogás is) tulajdonképpen *defenzív* álláspontot képviselt, a „menteni a menthetőt” stratégiáját.

József Attila és elvbarátai paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, minthogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánításuk általános emberi öntudatnak. A marxi történetfilozófia helye üresen maradt, és nem töltötte-tölthette be más. József Attila elbizonytalanodása nemcsak a betegségén múlt, hanem fokozódó kiútatlanság-érzetén is.¹¹⁰

A személyiségevel kapcsolatos fenntartások érthető módon rávetültek költészetének megítélésére is. Verseit túlságosan megtervezettnek, kiszámítottnak, „ésszel írtak”, „hidegnek” tartották, és nem csak a nyilvánvalóan külső megrendelésre készült mozgalmi lírája esetében. Ismét Vas Istvánt idézem:

108 JÓZSEF Attila, „Hegel – Marx – Freud (1937)”, in JAÖTC 2018, 2:1228–1229.

109 ARTHUR KOESTLER, „Egy halott Budapesten (1939)”, in KJA2 1987, 1532.

110 Részletesebben írtam erről: VERES András, „A tudat-osztálytudat-öntudat probléma alakulása József Attila értekező prózájában”, in „A lélek, a lét türelme”: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. VERES András, 267–285 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 269–270, 280–285.

A hidegség, amire nemcsak Illyés bírálata céloz, hanem Fenyő Lászlóé, Füst Miláné meg Németh Lászlóé, ma nevetségesen hangzik József Attilával kapcsolatban – akkor nem hangzott úgy. Hiszen arra sem József Attila az első példa [...] hogy az elemien kitörő újdonságot a keresettséggel, modorossággal, sőt, kiagyaltsággal tévesztik össze. József Attilának a szenvedélye is annyira új volt, hogy hozzá kellett szokni. Elsősorban közvetlenül politikai verseiben, amelyeknek felépítését nem egyedül Illyés érezte anti-poétikusan ésszerűnek, sőt elméletinek.¹¹¹

Valójában nem vagy nem csak az újdonság iránti értetlenség számlájára írható a kortársak elmarasztaló ítélete. József Attila nem volt naiv költő, nagyon is tudatosan nézett szembe hivatásával és annak gyakorlati feladataival. Értekező életműve ismeretében látni lehet, hogy költészete az 1930-as években egy folyamatosan módosuló, de mindenkor gondosan megkonstruált elméleti alapra építkezett, amelynek létrehozása a költő egyik fő ambíciója és produkciója volt. Kortársai bizonyára érzékelték ebből valamit, noha nem tudtak róla, és persze az ő eljárása nem számíthatott megértésre, mert nem illett bele a költői alkotásfolyamatról vallott korabeli felfogásba.

A terápia hatására kibontakozó, a korábbi költői gyakorlatától merőben eltérő költészete is riasztóan hatott a szokatlan, olykor brutális lélektani és erkölcsi híradásával – még az őt elismerő olvasók körében is. A kitűnő kritikus, József Attila értő és megértő csodálója, a későbbi 1940-es összkiadás sajtó alá rendezője, a kommunista Bálint György a *Nagyon fáj* című kötetről írt bírálatában szükségesnek érezte megvédeni a költőt ön maga ellenében, és szelíd tapintattal előre- vagy inkább visszaterelni igyekezett a „közösségi” költészethez:

És mégis reméljük – a költő érdekében is –, hogy lírájának ez az irányzata, ez a nagy befelé nézés nem marad állandó. [...] A bűvár részéről megrázó és nagyjelentőségű teljesítmény, ha lemegy az óceán fenekére – de sem az ő, sem az emberiség szempontjából nem volna értelme, hogy végképp lenn is maradjon. Ismétlem, nem tartom sem kisiklásnak, sem „árulásnak”, hogy József Attila egy időre hátat fordított az emberi közösségnek. Nyilván tudta, miért kutatta lázas önkínzással „az ösztönöket idebent”. Az elfordulás és elvonulás korszaka néhány nagyszerű értéket teremtett és jótékonyan fokozta a költő belső érési folyamatát. De most majd ismét fel kell fedeznie a világot, az emberi kapcsolatokat, „a termelési erőket odakint”.¹¹²

E kötet készületlenül érte Gyarmati Fannit is. Naplójának 1937. január 18-ai bejegyzésében (miután Ignótus Pált ostromozta)¹¹³ így fakad ki ellene: „És a nyilatkozatok, hogy a legnagyobb élményt a József Attila új verskötete (*Nagyon fáj*) tette rá [ti. Ignótus Pálra]. Ez is csak olyan póz. Utálatos. Nem tehette, mert azok a versek olyan ész-versek és olyan

111 VAS, *Nehéz szerelem...*, 793.

112 BÁLINT György, „József Attila: *Nagyon fáj* [1937]”, in KJA1 1987, 471.

113 Radnóti és felesége nagyon rossz véleménynyel volt a *Szép Szó* vezető embereiről, úgy vélték, kihasználják a beteg költőt. József Attila haláláért is őket tették felelőssé.

gabalyodott nagy részük, mint Attila »csevegése«. Egyszerűen: élvezhetetlenek egy pár kivétellel. A fenséges és mély lírai lélegzetet nem érzem belőlük.”¹¹⁴

Figyelemre méltó, hogy Fanni itt átveszi másoknak – a versek kiszámítottságát kifogásoló – érvelését. Az általa jelzett kivételek közé tartozik *A város peremén*, az 1937. december 13-ai bejegyzésében egyik kedvenceként említi.¹¹⁵ Mint arra már utaltam, a vers kilóg a kötetből (korábban is keletkezett), a többi vers tépett, zaklatott világával szemben kiegyensúlyozott és harmonikus. Nyilván közelebb állt a Radnóti is jellemző, klasszicizálásra hajló ízléshez.

Valójában a *Szép Szó* körét is megdöbbenítették a költő pszichoanalitikus ihletésű versei. Ezeket ugyanúgy a betegségével, mentális leépülésével magyarázták, mint József Attila egyre nagyobb „megbízhatatlanságát”. Óhatatlanul fölmerült a stigmatizálás veszélye is. S maga a költő is haszontalannak kezdte érezni magát, felvetődött benne, hogy társai talán mégsem értik meg eléggé. És lehetséges, hogy valóban így is volt.

Mindenesetre elgondolkodtató adat, hogy amikor a könyvtáros Kőhalmi Béla felkérte az újabb írónemzedék képviselőit, írják meg, hogy melyek voltak a legjelentősebb olvasmányélményeik, a *Szép Szó* köréből egyedül Gáspár Zoltán nevezte meg József Attilát a legfontosabb szerzők között – ez sem Ignótus Pálnak, sem Fejtő Ferencnek, sem Németh Andornak nem jutott eszébe.¹¹⁶

1936 végén meghalt Kosztolányi, ami különösen nagy csapást jelentett József Attila számára. Bár a két költő neveltetése, életútja és politikai nézetei távol álltak egymástól (a nemzedéki különbség is elválasztotta őket, mint azt éppen Kosztolányi idézett novellája hangsúlyozza), mégis baráti viszony alakult ki kettejük között. Figyelték, értékelték és szerették egymás műveit. Nemcsak a költői nyelvről vallott elképzeléseikben álltak közel egymáshoz, hanem kései korszakuk költői gyakorlata között is meglepően sok a hasonlóság, a kölcsönös átvétel.¹¹⁷ Kosztolányi volt az, aki József Attilát Baum-

114 RADNÓTI Miklósné GYARMATI, *Napló 1935–1946...*, 1:147. (Kiemelések tőlem – V. A.)

115 Uo. 252.

116 A válaszokat tartalmazó kötet *Az új könyvek könyve: 173 író, művész, tudós vallomása olvasmányairól* címmel az 1936-os év karácsonyi könyvújdontségaként jelent meg. A kiadvány statisztikája szerint József Attilára mindössze öten hivatkoztak, ami az összesített listán a 32. helyhez volt elég. A kortárs magyar írók és költők közül Babits Mihályt harminchatan választották, Móricz Zsigmondot huszonhatan, Szabó Dezsőt huszonegyen, Kosztolányi Dezsőt húszan, Illyés Gyulát és Szabó Lőrincet pedig tizenegyen-tizenegyen. Vö. a kritikai kiadásban a *[Nem volt olyan]* kezdetű József Attila-szöveg jegyzetét: JAÖTC 2018, 2:1095–1096.

117 Vas István az elsők között figyelt fel a két költő kései költészetének kölcsönhatására: „Kosztolányi kedvence az ún. második nemzedékből József Attila volt, aki nemcsak Babitscsal helyezte magát hadiállapotba, hanem [...] azóta politikában is, poétikában is annyira eltért az útja a népiesektől. Hogy Kosztolányi a maga egészen másféle megújulásához ugyanannyira felhasználja József Attila verselési frissességét, mint Babits a magáéhoz Illyését, ezt akkor nem vettük tudomásul, részint azért, mert József Attila nyomai nem voltak olyan kirívóak Kosztolányi költészetében, mint Babitséban az Illyéséi [...] részint meg azért, mert József Attilát nemigen tekintettük úgy, mint akitől egy kiforrott, nagy költő technikát tanulhat – azt is csak kevesen vettük észre, hogy József Attila tanult Kosztolányitól. Csak ma, visszatekintve merem állítani, hogy életük legutolsó, legérettebb korszakában termékeny kölcsönhatásban voltak – aki nem hiszi, tegye egymás mellé egyfelől a *Külvárosi éj*-t és a *Hajnali részegség*-et, másfelől a *Számadás* és a *Hazám* szonettciklusát – pusztán a verskezelés szempontjából [...] A *Számadás*-on

garten-díjra javasolta, és nem rajta múlt, hogy nem kapta meg (csak posztumusz ítéltek oda neki). Az idősebb költő nagyrabecsülése *hitelt érdemlően* igazolta József Attila előtt az élete értelmét adó *költői elsőségét*.¹¹⁸ Kosztolányi halála után nem volt senki, aki hasonlóképp jelentős támasza lehetett volna.¹¹⁹

Tehát nem az előtte megnyíló szereplehetőségek elmulasztása vezetett végső kudarcélményéhez, hanem az „érettségét” jelentő nagy, sőt rendkívüli szerep kivihetetlensége. Ismételt csalódásai az eszményi közösség megtalálásában nemcsak gondolkodói pozícióját ásták alá, hanem a (kizárólagos) költői tevékenysége mögé képzelt mandátumát is. A pszichoanalitikus ihletettség átmenetileg azzal kecsegtette, hogy megoldást kínál a költői feladat fenyegető kiüresedésével szemben, ugyanakkor a végletekig fokozta elveszettség-érzetét.

A végjáték felől különösen szembeötlő, hogy a világmegváltás miként tűnik át költészetében az életképtelenség megvallásába, a rendkívüli szerep megvalósíthatatlansága a legközönségesebb létezőmód ellehetetlenülésébe:

Akárhogyan lesz, immár kész a leltár.

Éltem – és ebbe más is belehalt már.

(*Kész a leltár*, 1936)

És amikor költői identitása megkérdőjelezhetővé vált önmaga számára is, ez nem vezetett máshová, mint a szárszói sínekhez.

József Attila világának a közelségét érezni.” Lásd Vas István, *Miért vijjog a saskeselyű?*, 2 köt. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 1:80–81.

118 Figyelemre méltó, hogy a Kozmutza Flórának írt búcsúlevelében Kosztolányi Dezsőt idézi, a *Számadás* egyik sorát: „Tudom, hogy szeretett, és tudta, hogy szeretem. A többi nem rajtunk múlt. »Aztán mit sírsz, ha sorsunk írva van már« – ezt Kosztolányi írta.” Lásd „József Attila – Kozmutza Flórának (Balatonszárszó, 1937. december 3.)”, in JÓZSEF Attila, *Levelezése...*, 595.

119 Az Ignóus Pálnak írt búcsúlevelében olvasható: „Bármit gondolnak rólam, ha szerencsésen, ha szerencsétlenül éltem, azt már akarva, nem akarva, vállalnom kell. Ki kell állnom a közönség elé – hogyan állhatna helyt másként egy lírikus? Hozzá kell azonban tennem, hogy nagy kétségeim vannak, vajon egyáltalán jó költő voltam-e?...” Lásd „József Attila – Ignóus Pálnak (Balatonszárszó, 1937. december 3.)”, in Uo.